

PETER CHORVÁT

VEĽKÁ VOJNA V MALOM MESTE

BANSKÁ BYSTRICA V OBDOBÍ
PRVEJ SVETOVEJ VOJNY

(1914 – 1918)

Venované doc. PaedDr. Miroslavovi Kmeťovi, PhD. – učiteľovi a priateľovi.

© Mgr. Peter Chorvát, PhD.

© Vojenský historický ústav Bratislava

Recenzenti: PhDr. Vojtech Dangl, CSc.

Doc. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD.

Fotografia na obálke: Slávnostné otvorenie vojnovej výstavy v Banskej Bystrici
29. júna 1918.

ISBN 978-80-89523-48-1

PETER CHORVÁT

VEĽKÁ VOJNA V MALOM MESTE

BANSKÁ BYSTRICA V OBDOBÍ
PRVEJ SVETOVEJ VOJNY

(1914 – 1918)

www.vhu.sk

Vojenský historický ústav

Bratislava 2018

OBSAH

ÚVOD	6
 I.	
1914 – PÄŤ VOJNOVÝCH MESIACOV	8
Mesto na prahu vojny	8
Mobilizácia rakúsko-uhorskej armády (priebeh a súvislosti)	9
Predstavitelia slovenského národného pohybu v meste a ich prvé kontakty s vojnou	13
Problémy s umiestnením mobilizovaného vojska	15
Začiatok činnosti záložnej nemocnice a konštituovanie pozorovacej stanice	18
Hospodárstvo mesta – prechod na vojnový stav	21
 II.	
SLOVÁCI A BANSKÁ BYSTRICA V OBDOBÍ VOJNOVÉHO KONFLIKTU	24
 III.	
ARMÁDA V ZÁZEMÍ 1915 – 1918	28
Činnosť náhradného práporu 16. honvédskeho pešieho pluku	28
Kult padlých	31
Vojenský zbehovia	33
Umiestnenie a ubytovanie vojska	35
Zdravotná a sociálna starostlivosť o zranených a chorých vojakov na území mesta	37

IV.

HOSPODÁRSTVO MESTA 1915 – 1918: ROKY INTENZÍVNEJ EXPLOATÁCIE	40
Pretrvávajúci nedostatok odborného personálu	40
Priemyselné podniky 1915 – 1918	41
Vojnoví zajatci	43
Zber druhotných surovín, potravín a prírodných materiálov	44
Rekvirácie kovov a ďalších materiálov	45
Stravovanie obyvateľstva ako reflexia vojnového hospodárstva	49

V.

1918 – ROZPAD MONARCHIE A VZNIK ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY	52
Rozpad rakúsko-uhorskej armády a excesy s účasťou vojenských osôb	52
Politická a bezpečnostná situácia v meste	55
ZÁVER	59
ZUSAMMENFASSUNG	60
ABSTRACT	61
OBRAZOVÁ PRÍLOHA	62
ZOZNAM VYBRANÝCH POUŽITÝCH SKRATIEK	76
PRAMENE A POUŽITÁ LITERATÚRA	76

ÚVOD

V roku 2018 si pripomenieme sté výročie ukončenia prvej svetovej vojny a vzniku Československej republiky. Aktuálnosť prezentácie tohto podstatného momentu v moderných dejinách Slovenska intenzívnejšie motivuje k hlbšiemu poznávaniu procesov, ktoré k nemu viedli. To isté sa týka aj poznania konkrétnej historickej situácie na priestore regiónu, mesta alebo obce.

Problematika dejín Banskej Bystrice v období prvej svetovej vojny 1914 – 1918 predstavuje mimoriadne zaujímavý no zároveň aj relatívne málo známy fenomén v histórii tohto mesta všeobecne. Tomuto konštatovaniu tak priamo zodpovedá aj situácia v odbornej literatúre i v populárno-náučných prácach autorov, kde vymedzené obdobie predstavuje výrazné biele miesto.

K predmetnej téme síce existuje obsiahle množstvo archívnych materiálov orgánov verejnej i vojenskej správy, no tieto boli zaznamenané najmä v maďarskom jazyku, čo pre viacerých potenciálnych bádateľov predstavuje prekážku. To isté sa týka aj väčšiny dobovej tlače a ďalších písomných prameňov. Prameňe v slovenskom jazyku s určitou výpovednou hodnotou sú tak v tomto prípade zúžené len na dobovú korešpondenciu niekoľkých zainteresovaných osôb, spomienky, niektoré novinové články a iné špecifické (napríklad retrospektívne) archívne materiály.

Vychádzajúc z toho, čo sme uviedli vyššie, bolo preto potrebné najprv realizovať dlhodobú jazykovú prípravu a len následne pristúpiť k štúdiu súdobých archívnych prameňov. Pri tomto archívnom výskume sme sa zamerali najmä na obsiahly fond Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, ktorý je umiestnený v Štátnom archíve Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica. Hodnotnými a prínosnými sa však ukázali aj písomnosti fondov Zvolenská župa – Hlavný župan a Podžupanské prezidiálne písomnosti (Štátny archív Banská Bystrica). Vojenské dokumenty súvisiace s dejinami mesta v tomto období sú archivované aj vo fondoch Hadtörténelmi Levéltár v Budapešti, vo Vojenskom historickom archíve v Bratislave a v niektorých ďalších archívoch, resp. múzeách. Všetky tieto archívne, resp. ich poznanie priniesli relevantné informácie o dianí v meste vo vymedzenom období.

Naším zámerom bolo po kritike všetkých spomínaných prameňov vytvoriť sondu do dejín vojnového mesta – Banskej Bystrice. Usilovali sme sa bližšie interpretovať význam rakúsko-uhorskej armády a jej vplyv na mesto, vojnové hospodárstvo, situáciu tunajších Slovákov a ďalšie čiastkové problémy súvisiace s vojnovým konfliktom. Osobitnú pozornosť sme venovali rozpadu rakúsko-

-uhorskej monarchie na jeseň 1918 a udalostiam, ktoré súviseli so vznikom Československej republiky.

Pri produkcii textu sme skĺbili časové a tematické hľadisko, pričom sme uprednostnili formu kratších kapitol.

V práci uvádzame súčasné názvy všetkých lokalít.

Práca si nenárokje na úplnosť. Kvantum archívneho materiálu stále umožňuje, aby boli v budúcnosti spracované materiálové alebo personálne štúdie, ktoré svojim dôrazom na detaily a súvislosti prinesú prehĺbenie poznania procesov, ktoré Banskú Bystricu v období prvej svetovej vojny nielen zasiahli, ale aj výrazne poznačili.

Na tomto mieste by sme sa chceli poďakovať viacerým kolegom, ktorí nám pri štúdiu problematiky poskytli informácie, resp. iným spôsobom pomohli. Boli to predovšetkým plk. Mgr. Miloslav Čaplovič, PhD., PhDr. Vojtech Dangl, CSc., Mgr. Vladislav Kmec, doc. PaedDr. Miroslav Kmeť, PhD., Ing. Marián Lamoš, PhDr. Vladimír Sklenka, PhD. a Mgr. Klaudia Wittig. Naša vďaka patrí aj všetkým ďalším pracovníkom archívov, knižníc, múzeí a iných odborných pracovísk, ktorí nám pri výskume takisto vyšli v ústrety. Napokon ďakujem aj svojej rodine za trpezlivosť a podnecovanie k napísaniu tejto knihy.

I.

1914 – PÄŤ VOJNOVÝCH MESIACOV

Mesto na prahu vojny

Slobodné kráľovské mesto Banská Bystrica vstupovalo do prvej svetovej vojny ako sídelné mesto Zvolenskej župy. Post hlavného župana vtedy zastával barón Lajos Kürthy,¹ ktorého v júli roku 1917 na tejto pozícii vystriedal posledný uhorský hlavný župan Kálmán Darányi.²

Banská Bystrica mala v sledovanom období zároveň charakter mesta so zriadenou radou (magistrátom), čím podliehala priamo pod právomoc župy. Na čele mesta stál od roku 1893 mešťanosta Gyula Csesznák. Po viac ako dvadsiatich rokoch pôsobenia v tomto úrade Csesznák nadobudol patričné praktické skúsenosti, rutinu a nadhľad pri riešení problémov. Tento muž mesto riadil v hektickom období prvej svetovej vojny³ a, čo je mimoriadne pozoruhodné, dokonca aj po vzniku Československej republiky (ako Július Cesnak až do roku 1923).

-
- 1 Lajos Kürthy (17. november 1852 Komárno – 10. september 1921 Budapešť); župan, statkár, reprezentant cisársko-kráľovskej komory. Študoval na gymnáziu v meste Kalocsa, právo na univerzite v Budapešti. Príslušník Liberálnej strany, resp. Národnej strany práce. Od roku 1890 pôsobil ako hlavný župan vo viacerých „slovenských“ župách. Zvolenský hlavný župan v rokoch 1910 – 1917. Zo svojej funkcie zasahoval okrem iného aj proti slovenskému národnému hnutiu. Nie je bez zaujímavosti, že v čase pôsobenia na poste oravského a liptovského hlavného župana absolvoval dva osobné súboje. Osobnosť hlavného župana Kürthyho dobre ilustruje typ dobového vyššieho úradníka štátnej správy a zároveň reprezentanta miestnej džentry. Životopisné údaje k jeho osobe bližšie pozri: Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990), III. zväzok, K – L. Martin, 1989, s. 314. ISBN 80-7090-019-9. K súbojom menovaného: CLAIR, V.: Magyar párbajok Attila hun király idejétől 1923-év végéig, 2. kötet, 1867 – 1923. Budapest : Szerző, Singer és Wolfner, 1930, s. 130 – 131.
 - 2 Inštalácia nového hlavného župana prebehla 26. júla 1917. Hlavný župan najprv absolvoval slávnostnú jazdu automobilom po vytýčenej trase cez mesto, po ktorej nasledoval oficiálny inauguračný obrad v prítomnosti pozvaných hostí. Bližšie pozri: A 16-os honvéd, roč. 1, 1917, č. 3, s. 10.
 - 3 Dňa 18. mája 1918 sa konalo osobitné zasadanie mestskej rady pri príležitosti 25. výročia pôsobenia mešťanostu vo funkcii, na ktorom odznali slávnostné prejavy obsahujúce výpočet jeho skutkov a aktivít. Bližšie pozri: Jegyzőkönyv felvétellett Beszterczebányán 1918. évi május hó 18-án a városi képviselőtestületnek nagyságos Csesznák Gyula, királyi tanácsos, polgármester úrnak 25 éves polgármesteri évfordulója alkalmából a város székházának tanácstermében dr. Kelemen József h. városi főjegyző elnökletével tartott diszközgyűléséről. Beszterczebánya : Havelka, b. r.

Podľa posledného predvojnového sčítania obyvateľstva v roku 1910 malo mesto 10 776 obyvateľov,⁴ z ktorých sa údajne len 41 percent hlásilo k slovenskej národnosti.⁵

Z hľadiska sociálnej a zamestnaneckej štruktúry bola Banská Bystrica predovšetkým mestom úradníckym, a teda sídlom viacerých štátnych inštitúcií, úradov verejnej správy a škôl. Miestny priemysel tu reprezentovali najmä textilné závody (továrne na súkno) a niektoré podniky drevospracujúceho, potravinárskeho a stavebného priemyslu.⁶

Prvá svetová vojna túto štruktúru výrazne pozmenila v tom zmysle, že napríklad v roku 1916 bol počet civilného obyvateľstva približne rovnaký ako v roku 1910 (odhadom 10 500), ale personálny stav dislokovaného vojska tu dosahoval až okolo 8300 osôb, čím sa počet obyvateľov v meste pod Urpínom takmer zdvojnásobil.⁷

Na pozadí permanentnej prítomnosti veľkého množstva vojenských osôb tak treba vidieť všetky ďalšie problémy, ktorým bolo mesto vystavené v období „veľkej“ vojny.

Mobilizácia rakúsko-uhorskej armády (priebeh a súvislosti)

Pred vypuknutím prvej svetovej vojny boli v Banskej Bystrici dislokované jednotky spoločnej rakúsko-uhorskej armády i uhorskej vlastibrany (honvédstva).⁸

4 Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, I. Bratislava : Veda, 1977, s. 122.

5 Bližšie pozri: OSUSKÝ, Š. S.: Služba národu. Liptovský Svätý Mikuláš : Tranoscius, 1938, s. 23.

6 Nedatovaná publikácia Emila Jurkovicha o meste (podľa sekundárnych bibliografických údajov vydaná v roku 1902) uvádza trinásť hlavných priemyselných a továrenských komplexov v meste: píla v majetku štátneho eráru situovaná v blízkosti „veľkej“ železničnej stanice, cementáreň a továreň na gypsové tabule Róbert Wunsch, mestská tehelňa, Herritzov pivovar (v nájme bratov Grünovcov), továreň na drevený nábytok, medený hámor v majetku štátneho eráru, parná píla a parketáreň Ede Cserey, stupy na výrobu pušného prachu v Laskomerskej doline, valcový mlyn, továreň na kožu Rafael Pikler, parná píla Lajos Perczian, továreň na súkno a vlnu, parná píla (majitelia Ignác Pikler, Ede Hoffmann a Adolf Fried). Bližšie pozri: JURKOVICH, E.: Besztercebánya és vidékének kalauza. Besztercebánya : Mór Sonnenfeld, b. r., s. 78.

7 Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica (ďalej len MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica), Nagyméltóságú Minister Úr! Kegyelmes Uram! Kelt Besztercebányán 1916.évi július hó 13-án, fond (ďalej len f.) Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, škatuľa (ďalej len šk.) 466.

8 K roku 1900 oficiálne uhorské štatistiky v Banskej Bystrici evidovali 354 vojakov spoločnej armády, 213 honvédov a 16 žandárov (spolu 583 príslušníkov ozbrojených zložiek). Bližšie pozri: DANGL, V.: Mestá, kasárne a posádky na Slovensku v posledných desaťročiach pred prvou svetovou vojnou. In: Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti), Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig (Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések). Bratislava : Vojenský historický ústav, 2002, s. 262. e-ISBN 978-80-89523-01-6.

Prápor IV pešieho pluku 65 spoločnej armády bol umiestnený v moderných mestských kasárňach (majetok mesta). Honvédi zas boli v meste zastúpení prostredníctvom 16. honvédskeho pešieho pluku a umiestnení v sčasti zastaraných kasárenských budovách na jeho západnom okraji (majetok štátneho eráru). Konkrétne tam boli dislokované: veliteľstvo pluku, veliteľstvo náhradného práporu s náhradnou jednotkou a prápor I/16. V meste a jeho okolí honvédi ďalej využívali, resp. zabezpečovali tzv. fončordu,⁹ vojenskú strelnicu pri Hornej Mičinej, sklad pušného prachu na Pršanoch, poľné cvičisko Mešarovo (Suchý vrch) a ďalšie priestory. Veliteľom tohto honvédskeho pluku bol v sledovanom období plukovník Franz Hill,¹⁰ pričom v tejto vojenskej jednotke v roku 1914 oficiálne slúžilo 41 percent Slovákov.¹¹

Vyhlásenie čiastočnej mobilizácie rakúsko-uhorskej armády 26. júla 1914 sa predbežne netýkalo košického VI. zboru, do územnej podriadenosti ktorého vojenské jednotky dislokované v meste spadali. Pre úradníkov prvého stupňa verejnej správy v meste to však, nariadením podžupana Zvolenskej župy, znamenalo dočasné zavedenie nočných služieb.¹² Tieto služby následne trvali až do 16. septembra 1914.¹³

V dôsledku eskalácie napätia a zhoršenia medzinárodnej situácie bola 31. júla 1914 vyhlásená všeobecná mobilizácia rakúsko-uhorskej armády. Za prvý mobilizačný deň bol určený 4. august 1914.

Vplyvom týchto zlomových udalostí, vstupom krajiny do vojnového stavu spomínaný peší prápor IV pešieho pluku 65 spoločnej armády (veliteľ – mjr. Rudolf Schaudy) opustil Banskú Bystricu a vlakovým transportom

9 Súčasný názov miestnej lokality Fončorda je v súvislosti s armádou (konkrétne výcvikom nováčikov 53. zvolensko-tekovského honvédskeho práporu v Radvani) predbežne archívne doložený rokom 1883: „... títo teda budú umiestnení tu v mieste, v budove takzvanej fončordy, ktorá práve prechádza rekonštrukciou“. Vojenský historický archív Bratislava (ďalej len VHA Bratislava), M. kir. zólyom-bársi 53-ik honvéd zászlóalj Radványban, 102 szám/k. t., f. IV. Honvéd kerületi parancsnokság (ďalej len IV. HKP), ELN 1883, šk. 20. O etymológii názvu Fončorda pozri: MAJTÁN, M.: Fončorda. In: Kultúra slova, roč. 10, 1976, č. 10, s. 362 – 363.

10 Bližšie pozri: CHORVÁT, P.: Dôstojník rakúsko-uhorskej armády Franz Hill (1859 – 1914). In: Vojenská história, roč. 16, 2012, č. 4, s. 97 – 107. ISSN 1335-3314.

11 HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dejiny Slovenska, IV. zväzok, 1914 – 1939. Bratislava : Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 1996, s. 28. ISBN 80-88842-05-0.

12 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Zólyomvármegyé alispánjától, szám 5909/1914, Tárgy: Éjjeli felügyeleti szolgálat elrendelése, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

13 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Zólyomvármegyé alispánjától, szám 6977/1914, Tárgy: Az éjjeli felügyeleti szolgálat beszüntetése, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

sa presunul najprv do Mukačeva a odtiaľ na severný (ruský) front.¹⁴ Tým sa mestské kasárne uvoľnili.

Zároveň na základe mobilizačnej vyhlášky sa k „svojim“ vojenským jednotkám hlásili Banskobystričania – záložníci. Okrem „domáceho“ pluku nastupovali aktívnu vojenskú službu pri pešom pluku 25 v Lučenci, 29. prápore poľných strelcov (takisto v Lučenci) a pri ďalších jednotkách.

V meste samotnom zatiaľ prebiehala intenzívna mobilizačná činnosť a prípravy poľného práporu I/16 na odchod do poľa. Mobilizácia sa pritom dotýkala aj koní. Dňa 5. augusta 1914 sa preto na dvore honvédskeho kasárni uskutočnila komisionálna prehliadka týchto zmobilizovaných zvierat.¹⁵

Počas tohto obdobia sa v meste udiali viaceré mimoriadne udalosti. Napríklad, 4. augusta 1914 popoludní pluk postavil stráže na štyroch vstupoch do mesta, pričom hlavné komunikácie v týchto priestoroch aj dočasne, ad hoc zatarasil.¹⁶ Tento krok, ktorý vzbudil adekvátnu pozornosť miestnej verejnosti, súvisel s údajnou dodávkou zlata a finančných prostriedkov z Anglicka do Ruska. Hoci išlo o mylnú informáciu, o týždeň neskôr – 11. augusta 1914 – bolo veliteľstvo pluku z veliteľstva III. honvédskej oblasti v Košiciach telegramom opätovne upozornené na tento údajný presun.¹⁷ Cestné zatarasy a stráže sa tak opäť objavili na spomínaných miestach. Trend šírenia nepravdivých informácií, fám a mestských povestí týkajúcich sa armády a vojnového úsilia monarchie však už v auguste 1914 nadobudol také rozmery, že sa týmto fenoménom v osobitnej vyhláške z 8. septembra 1914 vážne zaoberal aj samotný mešťanosta.¹⁸

Inak, spomínaná mobilizačná aktivita prebiehala z vojenského hľadiska bez väčších problémov. Toto pozitívne kvitoval 6. augusta 1914 napríklad veliteľ košického VI. armádneho zboru generál Svetozar Borojevič von Bojna¹⁹ a v neskoršom súhrnnom periodickom hlásení z 26. októbra 1914 aj podžupan Zvolenskej župy Mátyás Répási.²⁰

14 RÉTI, B.: A volt cs. és kir. Lajos Győző főherceg 65. gyalogezred világháborús emlékalbuma. Miskolc : Ludvig István Könyvnyomdája, 1938, s. 5.

15 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M. kir. besztercebányai 16. honvéd gyalogezred, I. zászlóalj, 1017 szám/gh. 1914, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

16 Hadtörténelmi Levéltár Budapest (ďalej len HL Budapest) , A 16. honvéd gyalog ezred, Ezred napló 1914 VIII/4 – XII/24-ig. f. II. 593 M. kir. 16. honvéd gyalogezred, šk. 8.

17 Tamže.

18 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 5372/ X. 1914. szám, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

19 MV SR ŠA Banská Bystrica, Cs. és k. 6. Hadtestparancsnokság, Präs. Nr. 771, A lakósságnak szóló közönetnyilvánítás, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 68.

20 MV SR ŠA Banská Bystrica, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

Dňa 10. augusta 1914 sa uskutočnilo cvičenie poľného práporu I/16 na Suchom vrchu. Nasledujúceho dňa – 11. augusta 1914 predpoludním – prebehli na rovnakom mieste aj ostré streľby všetkých troch guľometných oddielov pluku.²¹ V dňoch 11. – 12. augusta 1914 bol zároveň z mesta do rakúsko-uhorskej pevnosti Przemysl v Haliči odoslaný štáb domobraneckého (népfőlkelő) pluku 16 s práporom I/16.²²

Dňa 11. augusta 1914 bol banskobystriický honvédske poľný prápor I/16 pripravený na presun. Nasledujúceho dňa – 12. augusta 1914 – dosiahli pripravenosť na odchod do poľa práporu II/16 (Balassagyarmat) a III/16 (Jelšava).

V sobotu 15. augusta 1914 sa na cvičisku pluku konala poľná omša pre poľný prápor I/16. Osobne ju celebroidal banskobystriický biskup Wolfgang Radnai. Po jej skončení, príhovoroch biskupa po maďarsky a kanonika Izidora Machovicha po slovensky, došlo k opätovnému zloženiu vojenskej prisahy príslušníkmi tejto jednotky. K nastúpeným maďarským vojakom mal prejav jej veliteľ mjr. Rudolf Kapustyák.²³ Slovenským vojakom sa po slovensky prihovoril stot. Pavel Zachar,²⁴ miestnej kaviarenskej spoločnosti známy zo šarvátky v reštaurácii U raka v roku 1905.²⁵

Dopoludnia 17. augusta 1914 začal postupný transport jednotiek honvédskeho pluku na ruský front. Na železničnej stanici sa pri tejto príležitosti už od rána zhromažďovalo obyvateľstvo i zástupcovia úradov, aby sa s honvédmi slávnostne rozlúčili. Príhovor mal hlavný župan Zvolenskej župy a designovaný vládny komisár, barón Lajos Kürthy. Po jeho prejave vystúpil s príhovorom sám veliteľ pluku, „...ktorý prisľúbil, že 16. honvédske pluk s víťazstvom sa prinavráti z bojišťa.“²⁶ Za veľkých ovácií zhromaždeného publika, zvukov cigánskej hudby

21 HL Budapest, A 16. honvéd gyalog ezred, Ezred napló 1914 VIII/4 – XII/24-ig. f. II. 593 M. kir. 16. honvéd gyalogezred, šk. č. 8.

22 HL Budapest, A 16. honvéd gyalog ezred, Ezred napló 1914 VIII/4 – XII/24-ig. f. II. 593 M. kir. 16. honvéd gyalogezred, šk. č. 8. Tento domobranecký pluk, ktorý bol organizačne spojený s honvédskeým plukom, bol následne prevelený vo zväzku 97. domobraneckej pešej brigády z pevnosti na front. Počas frontového nasadenia táto brigáda utrpela značné straty. Dňa 15. septembra 1914 jej bol nariadený presun späť do spomínanej pevnosti Przemysl, kde zabezpečovala relevantný úsek jej obrany do kapitulácie v marci roku 1915. Bližšie pozri: NÓNAY, D.: A volt m. kir. szegedi 5. honvéd gyalogezred a világháborúban. Budapest : Szerző kiadása, 1931, s. 64.

23 Bližšie pozri: Besztercebánya és vidéke, roč. 26, 1914, č. 34, s. 1. Takisto: Kraján, roč. 10, 1914, č. 34, s. 4.

24 K životu a vojenskej kariére Pavla Zachara bližšie pozri: CHORVÁT, ref. 10, s. 103.

25 Bližšie pozri: Honvéd dorúbal civila. In: Národné noviny, roč. 36, 1905, č. 45, s. 4. Za upozornenie na tento novinový článok vďačíme doc. PaedDr. Miroslavovi Kmetovi, PhD. z Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

26 Kraján, roč. 10, 1914, č. 34, s. 4.

ale aj emóciami nabitých scén rozchodu s príbuznými následne odišiel poľný prápor I/16 po dvoch etapách o 9. 00 a 11. 00 na front. Popoludní ho nasledoval štáb pluku s oddielom ženistov a guľometnými oddielmi I – III.²⁷

Po presune na ruský front a začatí bojových operácií sa banskobystriický 16. honvédsy peší pluk zúčastnil bitky pri Komarówe,²⁸ počas ktorej 29. augusta 1914 jeho veliteľ padol v boji (bol zabitý črepinou delostreleckého granátu na svojom stanovišti v miestnej chmeľnici).

V nasledujúcich dvoch rokoch – do 30. augusta 1916 – sa tento pluk zúčastnil bojov na ruskom fronte. Začiatkom septembra 1916 sa jeho poľné jednotky začali presúvať na rumunský front do Sedmohradska, kde vyvíjali bojovú činnosť až do začiatku marca 1918. Napokon, v priebehu júla a augusta 1918 bol poľný pluk postupne transportovaný na taliansky front, kde bol nasadený do obrany v členitom horskom teréne na Planine siedmich obcí (útočnú činnosť tam už nerealizoval).²⁹ Tu ho zastihol rozpad rakúsko-uhorskej armády.

Predstavitelia slovenského národného pohybu v meste a ich prvé kontakty s vojnou

Sarajevským atentátom boli zmarené všetky nádeje, ktoré do následníka trónu vkladala slovenská spoločnosť vrátane tej banskobystrickej. Výstižne to v súkromnom liste z 2. júla 1914 charakterizovala slovenská spisovateľka Terézia Vansová bývajúca v meste na Fortničke: „... a teraz táto desná udalosť v Sarajeve ma tak dojala, že ani o inšom myslieť nemôžem. My máme príčinu ku smútku, máme veľikú“.³⁰

Poslednou organizovanou akciou miestnych národovcov pred vypuknutím vojnového konfliktu bol výlet do prírody nad Ľubietovou 12. júla 1914, ktorý usporiadali úradníci filiálky zvolenskej Ľudovej banky v Slovenskej Ľupči.³¹

Vyhlásenie všeobecnej mobilizácie rakúsko-uhorskej armády v Uhorsku bolo úzko spojené s demonštráciou maďarských „vlasteneckých“ citov. Okázalá demon-

27 HL Budapest, A 16. honvéd gyalog ezred, Ezred napló 1914 VIII/4 – XII/24-ig. f. II. 593 M. kir. 16. honvéd gyalogezred, šk. 8.

28 K bitke pri Komarówe bližšie pozri: DANGL, V.: Pod zástavou cisára a kráľa (Kapitoly z vojenských dejín Slovenska 1848 – 1914). Bratislava : Historický ústav SAV, 2009, s. 247 – 271. ISBN 978-80-970264-7-9.

29 Bližšie pozri: DESEŐ, L.: A besztercebányai 16. honvéd gyalogezred története. Budapest : A volt ezred bajtársi szövetsége, 1941.

30 Literárny archív Slovenskej národnej knižnice Martin (ďalej len LA SNK Martin), List Terézie Vansovej Márii Francisciovej z 2. júla 1914, f. T. Vansová, sign. 121 A 3, príř. č. 603/58.

31 Zvolenské noviny, roč. 11, 1914, č. 7, s. 4.

štrácia prejavov tohto druhu bola vzhľadom na vojnových nepriateľov namierená proti Slovanom všeobecne, čo bolo prezentované aj spievaním nacionalistických piesní, skandovaním rôznych hesiel, demonštráciami, slovnými vyhrážkami voči reprezentantom tzv. národností v Uhorsku atď. Tento symptóm mobilizácie bol výrazne zameraný aj voči významnejším predstaviteľom slovenského národného života (nielen) v Banskej Bystrici.

Dňa 1. augusta 1914 príslušníci tunajšej žandárskej stanice zadržali osem osôb. Boli to: Milan Izák, Ivan Turzo, Ján Vansa (manžel spisovateľky Terézie Vansovej), Izidor Žiak-Somolický, Jozef Hodža, Ruttkay, Petrikovich a Tulinský. U niektorých z nich vykonali domovú, resp. osobnú prehliadku hľadajúc zbrane alebo iný kompromitujúci materiál. Z uvedených osôb sa pritom ani jedna predtým politicky výraznejšie neexponovala. Najprv boli menovaní predvedení na úrad hlavného slúžneho, ktorý však skonštatoval, že nie je kompetentný v tejto veci konať. Z tejto inštalácie boli teda odkázaní na úrad hlavného mestského policajného kapitána. Ich „eskortovanie“ a následne aj pobyt na policajnom úrade boli sprevádzané demonštratívnymi výkrikmi časti miestnych obyvateľov a prítomných trhovcov (sobota). Tu zadržaní čakali až do popoludňajších hodín na príchod hlavného mestského policajného kapitána. Keď sa policajný kapitán napokon dostavil, upozornil ich na potenciálne marenie výkonu všeobecnej mobilizácie, pričom boli spísané najnutnejšie administratívne formality. Následne boli všetci zadržaní prepustení. Medzitým však dav zhromaždený v areáli tzv. mestského hradu fyzicky napadol manželku Ivana Turza, ktorá mu niesla obed.³²

Táto udalosť mala aj ďalšiu dohru. Právnik Milan Izák skoncipoval 7. augusta 1914 podžupanovi Zvolenskej župy sťažnosť na uvedené prechmaty, ku ktorej pripojil aj deklaratívne vyhlásenie postihnutých osôb o vernosti uhorskej vlasti.³³

Ostentatívne demonštratívne vystúpenia proti Slovákom v Banskej Bystrici, vo Zvolene a v iných obciach Zvolenskej župy na druhej strane pohli tamojších úradníkov verejnej správy k ich eliminovaniu. Uvedomovali si, aké riziko by mohlo nastať, keby sa im situácia vymkla spod kontroly. V tejto situácii napríklad mestský policajný kapitán vo Zvolene už 2. augusta 1914 osobitnou vyhláškou zakázal akékoľvek ďalšie demonštrácie.³⁴ Podžupan Zvolenskej župy takisto realizoval potrebné kroky k ochrane viacerých tunajších slovenských

32 MV SR ŠA Banská Bystrica, Dr. Izák Milán, ügyvéd Beszterczebányán, Beszterczebányán, 1914 augusztus 7., Nagyságos Uram!, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 68.

33 Tamže.

34 MV SR ŠA Banská Bystrica, Zólyom szab. kir. város rendőrkapitányi hivatalából, 2670 sz. 1914 kig., f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 68.

činiteľov, hoci v písomnej komunikácii s hlavným županom niektorých z nich otvorene nazval „naničhodnými panslávmi“.³⁵

Vyčerpaním emocionálneho náboja demonštrácií proti Slovákom – údajným „panslávom“, ďalej v konfrontácii s novými, nepoznanými hospodárskymi, zdravotnými ale aj sociálnymi fenoménmi stvorenými vojnou sa na program dňa verejnej správy miest a obcí v Zvolenskej župe dostalo riešenie naliehavějších problémov. K tomu svojou mierou prispeli aj prvotné, veľmi dobré bojové výkony Slovákov na ruskom fronte a aj fakt, že explózia nepriateľského šrapnela alebo bodákový útok zabíjali rovnako a bez rozdielu Slováka ako i Maďara.

Pre tých Slovákov, ktorí boli vystavení spomínanej kompromitujúcej kampani, táto skúsenosť zároveň znamenala prechod k pasivite a vyhýbaniu sa akýmkoľvek politickým prejavom v priebehu konfliktu. Hoci lokálny slovenský tlačový orgán Zvolenské noviny prestal vychádzať už krátko po sarajevskom atentáte, národné povedomie Slovákov vo Zvolenskej župe pretrvalo aj v ťažkých vojnových rokoch.

Problémy s umiestnením mobilizovaného vojska

Prechodom na vojnový stav v Uhorsku vstupovali do platnosti niektoré špecifické zmocňovacie zákony. Išlo predovšetkým o zákonné články LXIII (o výnimočných opatreniach v prípade vojnového konfliktu) a LXVIII (o službách poskytnutých vojsku) vydaných ešte pred prvou svetovou vojnou – v roku 1912.

Za takýchto mimoriadnych okolností už prvých päť vojnových mesiacov prinieslo mestu výrazné zaťaženie v podobe umiestnenia vojska. Išlo jednak o vojakov schopných služby a jednak o vojakov zranených, respektíve chorých.

Ak sa najprv zameriame na vojakov schopných služby, treba konštatovať, že už prvé hodiny všeobecnej mobilizácie potvrdili kapacitnú nedostatočnosť tunajších vojenských objektov. Tie pokrývali len potreby mierovej armády, napríklad miestne honvédske kasárne mali kapacitu maximálne 850 osôb.³⁶

35 MV SR ŠA Banská Bystrica, Zólyomvármegye alispánjától, Szám: 6435/ 1914, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 68. Takto konkrétne označil podžupan Viliama Paulinyho a Ľudovíta Medveckého.

36 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M. kir. honvéd állomás parancsnokság Beszterczebánya, 1284 szám. 1916 Háp., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 522. Je zaujímavé, že v roku 1919 bola maximálna kapacita týchto kasární odhadovaná „len“ na 350 vojakov. Porovnaním týchto číselných údajov vzniká otázka, či pri odhade v roku 1919 nedošlo k chybe, nakoľko zápis bol realizovaný písacím strojom. VHA Bratislava, Velitelství náhr. prap. čs. střel. pluku č. 16, Č. j. 573, f. Zemské vojenské velitelstvo Bratislava (ďalej len ZVV Bratislava), šk. 17.

V danej situácii bolo preto nutné „siahnuť“ po disponibilných verejných budovách. Takto bolo ešte v auguste 1914 zmobilizované vojsko umiestnené do novostavby secesnej budovy vyššieho katolíckeho gymnázia na okraji mestského parku (miestny názov Dolné lúky, dobový názov – Arpádovo námestie). Táto nová moderná budova, ktorá ešte nebola plne zariadená, poskytla pred transportom na front dočasné ubytovanie až okolo 1000 mužom.³⁷

Vojaci, ktorí narukovali, boli postupne ubytúvaní aj vo viacerých ďalších voľných školských budovách. Prvý, úplný vojnový mesiac (august 1914) túto situáciu uľahčovali prebiehajúce školské prázdniny.

Keďže s eskaláciou a mierou konfliktu ani disponibilné budovy na ubytovanie vojska adekvátne nepostačovali, bolo rozhodnuté o využití ďalších objektov. Okrem školských budov sa vojaci „nasťahovali“ napríklad do tzv. Sovieho hradu (Bagolyvár) v Kráľovej,³⁸ do mestského majera, do budov niektorých spolkov a aj do voľných priemyselných objektov.

V prvej dekáde októbra 1914 sa riešila otázka plánovaného umiestnenia vojakov do starej budovy vyššieho katolíckeho gymnázia a nižšieho evanjelického gymnázia. Využívanie školských budov vojskom vtedy zašlo až tak ďaleko, že aj samotný minister vlastibrany pripustil, že proces výučby študentov v meste týmto rozšírením „bude znemožnený“.³⁹

Dokument z 13. novembra 1914 eviduje 15 (slovom pätnásť) „civilných“ objektov využívaných ako ubikácie a nemocnice vojska, vrátane oboch budov gymnázií, o ktorých sa rozhodovalo začiatkom predchádzajúceho mesiaca.⁴⁰

37 KOLLÁR, K.: Hadikórházi tapasztalatok, Az orosz – osztrák-magyar-német háború alkalmából, Közlemény a besztercebányai cs. és kir. tartalékkórház II. sebészeti osztályáról (Kórházi parancsnok csernyefalvi Kozmutza Béla Dr., cs. és kir. ezredorvos). In: Budapesti Orvosi Ujság Tudományos Közleményei, Különlenyomat, 1915, č. 21, s. 3.

38 Poschodie pravého krídla tzv. Sovieho hradu bolo už v septembri 1914 upravené na tzv. filiálne kasárne. Informuje o tom list manželky majiteľa tohto objektu Dénesa Tihanyiho z 22. marca 1917: MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Tekintetes Városi Tanács!, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 508.

39 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Magyar Királyi Honvédelmi Minister, 145 702. szám. 20/b. – 1914., Budapest, 1914. évi október hó 6-án, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

40 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 581 szám. 1914 gig., Tekintetes Tanács!, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463. Išlo o nasledovné budovy: dievčenská meštianska škola, katolícke vyššie gymnázium (nová budova), katolícke vyššie gymnázium (stará budova), rímsko-katolícka osnovná chlapčenská škola, telocvičňa, evanjelické gymnázium, evanjelický spolok, katolícky mládenecký spolok, meštianska chlapčenská škola, obchodná škola, židovská škola, mestský majer, robotnícke baraky továrne na nábytok, cementáreň Wünsch, tehelná Wünsch. Prehľad sa týka vojakov schopných služby i vojakov zranených, resp. chorých.

Tu sa dostávame ku konkrétnym problémom, ktoré umiestnenie a ubytovanie vojska v týchto budovách od počiatku spôsobovalo. Predovšetkým bol prítomnosťou vojakov eliminovaný ich pôvodný účel, ako to už bolo spomenuté pri školských ústavoch. Jednotlivé objekty zároveň takouto dislokáciou pomerne „trpeli“. Napríklad po odchode vojakov umiestnených v novostavbe gymnázia na front, spočinula na armáde povinnosť upratania „*mrzko znečisteného vnútra objektu*“.⁴¹

Okrem ubytovania vojsko zároveň vyžadovalo ďalšie služby. Napríklad rádové sestry ženskej rehole Vincenta de Paul sa v meste starali o vojakov umiestnených v dievčenskej meštianskej škole a v dievčenskej osnovej škole, kde počas školského roka zabezpečovali aj riadnu výučbu. Vojakom tieto rehoľné sestry pritom poskytovali nielen teplé raňajky a večeru, ale im dokonca prali bielizeň a pri príležitosti odchodu na front ich aj hojne pohostili. Zároveň však boli vystavené „*rozruchu a nepokoju idúcemu v stopách ubytovania vojska*“.⁴²

Markantná prítomnosť vojska v meste sa ďalej podpísala pod zvýšenú spotrebu jatočných zvierat, slamy na spanie,⁴³ pitnej a úžitkovej vody a ďalších komodít.

Dňa 29. januára 1915 hlavný mestský policajný kapitán skonštatoval, že na území mesta sa už väčšie súkromné, respektíve verejné budovy vhodné na umiestnenie vojska nenachádzajú. Zároveň však uviedol, že v súkromných domoch by ešte bolo možné umiestniť približne 700 vojakov.⁴⁴

V porovnaní s otázkou ubytovania vojakov schopných služby sa v roku 1914 objavil ešte väčší problém – umiestnenie chorých vojakov (nakazených infekčnými chorobami) a vojakov zranených. Tento páľčivý problém ešte viac skomplikoval už aj tak zložitú ubytovaciu situáciu rakúsko-uhorskej armády v meste.

41 KOLLÁR, ref. 37, s. 3.

42 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, A pauli szt. Vince apáca zárdában elhelyezett és hadba vonuló katonák ellátása, Bb. 1914 aug. 25., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

43 Dodávku slamy pre vojsko v uvedených pätnástich objektoch zabezpečovalo veliteľstvo pochodového práporu, hospodársky úrad, veliteľstvo náhradného práporu a velítelia náhradných rôt (16. honvédskeho pešieho pluku). MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 581 szám. 1914 gig., Tekintetes Tanács!, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

44 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Beszterczebánya szab. kir. város rendőrkapitányi hivatala, 306/ 1915. szám, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

Začiatok činnosti záložnej nemocnice a konštituovanie pozorovacej stanice

Bojová činnosť rakúsko-uhorskej armády na ruskom fronte si už v priebehu augusta a septembra 1914 vyžiadala desaťtisícové návratné ale aj nenávratné straty. Súbežne s tým v septembri 1914 na tomto bojisku prepukli infekčné ochorenia, ktoré sa s transportmi nakazených, resp. zranených vojakov dostávali z Haliče späť do Uhorska.

Napriek tomu, že Banská Bystrica ležala v zázemí, jej vzdialenosť od operačného pásma rakúsko-uhorskej armády bola v tomto období relatívne malá (do tohto operačného pásma bola v auguste 1914 zaradená dokonca aj Liptovská župa susediaca so Zvolenskou župou). Prostredníctvom železničnej siete tak bolo mesto za optimálnych podmienok ľahko dosiahnuteľné.⁴⁵

V meste začala v auguste 1914 vyvíjať svoju činnosť cisársko-kráľovská záložná nemocnica (K. u. k. Reservespital in Besztercebánya), do čela ktorej bol menovaný plukovník lekár Dr. Béla Kozmutza.

Podobne ako pri umiestnení vojakov schopných služby sa dostupné nemocničné kapacity rýchlo vyčerpali (v tomto prípade v priebehu niekoľkých týždňov) a opäť zostávala improvizácia. Dňa 10. septembra 1914 začalo v spomínanej, dočasne uvoľnenej budove nového katolíckeho gymnázia svoju činnosť II. chirurgické oddelenie záložnej nemocnice. Istotne nie je bez zaujímavosti, že napríklad dve miestnosti kabinetu fyziky tu boli využité ako operačné sály a aj ako ordinácie na preväzovanie zranení, pričom v suteréne budovy boli zas vojaci – pacienti umývaní (300 umytých hospitalizovaných vojenských osôb za dve hodiny).⁴⁶ Ďalšie priestory poskytli záložnej nemocnici dievčenská meštianska škola, justičná budova (tzv. sedria) a voľné mestské kasárne pre prápor IV pešieho pluku 65 spoločnej armády, vtedy už nasadený v poli.⁴⁷

45 Údolím Hrona viedla v tejto dobe jednokolajová železničná trať Zvolen – Banská Bystrica – Brezno. Okrem toho existovala lokálna železničná trať z Banskej Bystrice do Harmanca.

46 KOLLÁR, ref. 37, s. 4.

47 Na zasadnutí mestského zastupiteľstva dňa 22. augusta 1914 bolo rozhodnuté elektrifikovať miestnosti mužstva týchto kasární, dovtedy osvetľované iba petrolejovými lampami. Mesto k tomu viedol nielen fakt, že kasárne boli transformované na záložnú nemocnicu, ale aj to, že chodby a dôstojnícky pavilón už predtým boli elektrifikované. MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Besztercebánya sz. kir. város képviselőtestületének 1914. évi augusztus hó 22-ik napján tartott rendes közgyűléséről felvett jegyzőkönyv kivonata. – 175. szám, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.; Takisto: MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Besztercebánya sz. kir. város elektromos műve, Besztercebánya, 1914. október 12., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

Kritická a napätá situácia v meste nastala v súvislosti s avizovaným príchodom transportu vojakov nakazených infekčnými chorobami koncom septembra 1914. Dňa 31. septembra 1914 minister školstva a náboženstva požiadal hlavného župana, aby začal s predstaviteľmi vojenskej správy rokovania, aby vojaci s týmito chorobami neboli umiestňovaní do budovy a internátu dievčenskej meštianskej školy (vzhľadom na finančné nároky a aj čas potrebný na následnú revitalizáciu objektu).⁴⁸

O niekoľko dní neskôr – 2. októbra 1914 – bolo do mesta skutočne presunutých 1100 rakúsko-uhorských vojakov nakazených infekčnými chorobami, vrátane cholery a týfusu.⁴⁹

Títo chorí boli opäť umiestnení do novostavby gymnázia, z ktorého museli byť zranení vojaci (chirurgickí pacienti) narychlo premiestnení inam.⁵⁰ Následne sa ešte v tomto mesiaci objavilo niekoľko vážnych prípadov ochorenia na chole-ru aj v blízkych obciach (Radvaň, Vlkanová a koncom mesiaca aj obec Motyčky a osada Horný Jelenec).⁵¹

Tento nevyhovujúci stav podmienil zo strany mesta, župy i štátu nevyhnutné kroky. Podžupan napríklad nariadil obmedzenie otváracích hodín kaviarní, reštaurácií, hostincov, predajní destilátov, no hlavne, na niekoľko týždňov prerušil školské vyučovanie v meste.⁵² Cesta zo železničnej stanice po mestský park – Dolné lúky – bola ďalej pravidelne posýpaná chlórovým vápnom. Budova s nakazenými pacientmi bola od blízkych súkromných domov oddelená aj vojenskými hliadkami, ktoré každého prechádzajúceho občana legitimovali. V nemocničnom objekte okrem toho prebiehala intenzívna dezinfekcia používaných toaliet.⁵³

Vzhľadom na nedostatok zdravotníckeho textilného materiálu musel mešťanosta 12. októbra 1914 pre zranených a chorých vojakov v meste dokonca formou vyhlášky iniciovať zber kobercov, prikrývok, vankúšov, plachiet, šatiek atď.⁵⁴

48 MV SR ŠA Banská Bystrica, Vallás és közoktatásügyi m. kir. minister, 132 271/914. szám. VII-a, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

49 MV SR ŠA Banská Bystrica, Nagyméltóságú m. kir. Belügyminiszter Úr! Kegyelmes Urunk! Beszterczebányán 1914. évi október 25-én, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

50 KOLLÁR, ref. 37, s. 5.

51 MV SR ŠA Banská Bystrica, Nagyméltóságú m. kir. Belügyminiszter Úr! Kegyelmes Urunk! Beszterczebányán 1914. évi október 25-én, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

52 Ide o spomínané periodické hlásenie podžupana Zvolenskej župy adresované hlavnému županovi zo dňa 26. októbra 1914: MV SR ŠA Banská Bystrica, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

53 KOLLÁR, ref. 37, s. 5.

54 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Hirdetmény, Beszterczebányán, 1914. évi X. 12. f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

Za tejto kritickej situácie došlo k ďalšej intervencii štátu. Uhorský minister vlastibrany poľný podmaršal Samu Hazai svojím nariadením číslo 16 637 z 18. októbra 1914 informoval podriadené veliteľstvá o konštituovaní pozorovacích staníc.⁵⁵ Hlavným poslaním týchto ústavov bolo pomocou lekárskeho vyšetrenia identifikovať nakazených vojakov – potenciálnych nositeľov infekcií do zázemia. Po realizovanej karanténe mali byť pacienti klasifikovaní a transportovaní do ďalších liečebných ústavov.⁵⁶ Konštituovanie, organizácia, vybavenie týchto pozorovacích staníc a ďalšie s tým súvisiace aktivity spadali síce do kompetencie uhorského ministra vnútra, no tieto ústavy mali aj svojho vojenského veliteľa.

V Banskej Bystrici bola pozorovacia stanica spočiatku umiestnená do viackrát spomínanej novej gymnaziálnej budovy. Za jej vojenského veliteľa bol menovaný podplukovník vo výslužbe Győző Kózina, jeho zástupcom sa stal major vo výslužbe József Balázs.⁵⁷

Krátko po konštituovaní pozorovacej stanice boli niektoré tam pracujúce ošetrovatelky podžupanom obvinené zo zavlečenia cholery do obce Motyčky (štyri prípady) a osady Horný Jelenec (takisto štyri prípady).⁵⁸ Veliteľ záložnej nemocnice Dr. B. Kozmutza v reakcii na tento podnet kategoricky odmietol, že by boli spomínané ošetrovatelky počas služby v izolácii uvoľnené do týchto lokalít.⁵⁹

Na činnosť pozorovacej stanice organicky nadväzovalo nariadenie Ministerstva vojny vo Viedni z tretej dekády októbra 1914, aby mesto v priebehu štyroch týždňov postavilo barakový tábor určený pre 3000 vojakov nakazených infekčnými chorobami. Dokonca bolo presne určené miesto – v blízkosti toku rieky Hron nad mestom, v smere na obec Majer.⁶⁰ Keďže mešťanosta nebol s takýmto výberom lokality spokojný, napríklad vzhľadom na to, že by splašky z barakov pre chorých prúdili riekou cez mesto, obrátil sa na uhorského ministra vnútra s pozmeňujúcim návrhom. V ňom navrhoval postaviť tieto baraky na priestore vytvorenom meandrami Hrona (tzv. ostrov) v blízkosti parného kúpeľa a jatiek.

55 VHA Bratislava, f. IV. HKP, šk. 96, sign. 6469.

56 Bližšie pozri: KISS, L.: Zariadenia proti šíreniu epidémie na území Slovenska počas prvej svetovej vojny. In: Vojenská história, roč. 9, 2005, č. 1, s. 87 – 93. ISSN 1335-3314.

57 MV SR ŠA Banská Bystrica, Magyar Királyi Belügyminister, Szám: 176. 850/1914. VII-b. f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

58 MV SR ŠA Banská Bystrica, Zólyomvármegye alispánjától, Szám: 8196/1914, Besztercebányán 1914. évi október hó 28-én f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

59 MV SR ŠA Banská Bystrica, K. u. k. Reservespítal in Besztercebánya, E. Nr. 592, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

60 MV SR ŠA Banská Bystrica, Nagyméltóságú m. kir. Belügyminiszter Úr! Kegyelmes Urunk! Besztercebányán 1914. évi október 25-én, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

Svoj plán pritom opieral aj o „*estetické hľadisko*“, pričom výdavky na výstavbu tábora odhadoval na približne 62 000 korún.⁶¹

Trvanie tejto administratívnej kauzy a príchod zimných mesiacov spôsobili odklad stavebnej aktivity na rok 1915. V uvedenom roku sa začalo s výstavbou barakového tábora, a to na pôvodne určenom mieste.

Rekapitulujúc problematiku umiestnenia zranených, resp. chorých na území mesta v roku 1914 možno konštatovať, že súborom všetkých spomínaných opatrení sa podarilo zabrániť šíreniu epidémie infekčných ochorení v meste. Prispela k tomu ich prísna lokalizácia a karanténa vyčlenených priestorov. Výskyt týchto chorôb na vidieku bol takisto skôr ojedinelý a ani tam neprerástol do epidémie alebo dokonca pandémie.

Hospodárstvo mesta – prechod na vojnový stav

Narukovanie mužov podliehajúcich brannej povinnosti spôsobilo už v auguste 1914 všeobecný nedostatok pracovných síl v hospodárstve, a to aj v širšom regióne Zvolenskej župy. Čo sa týka priemyslu, napríklad v továrni na kovové platne „Unió“ v neďalekom Zvolene narukovala po vyhlásení všeobecnej mobilizácie väčšina pomocného robotníckeho personálu.⁶²

Už v prvých dňoch a týždňoch vojny tak bolo potrebné hľadať riešenia tohto stavu. Napríklad v banskobystrickej továrni na súkno začiatkom augusta 1914 hľadali robotníkov oslobodených od konania vojenskej služby, a to dokonca prostredníctvom inzerátu v slovenčine.⁶³ V miestnej zápalkárni (akciová spoločnosť) bolo jej vedenie vplyvom uvedenej situácie a „*s ohľadom na veľmi ťažké vojnové časy*“ nútené napríklad zamestnať manželky a deti narukovaných pracovníkov.⁶⁴

Konštituovaný frapantný nedostatok mužských pracovných síl a požiadavka „plnenia vlasteneckých povinností“ zároveň sekundárne vyvíjali tlak na to, aby aj miestne priemyselné podniky podporovali materiálnu situáciu rodín bez živiteľa (financiami alebo naturáliami). Napríklad likérka Steiner & Löwy poukázala už

61 Tamže.

62 Bližšie pozri: Az „Unió“ cs. és kir. szab. vas- és bádogyár-társaság, Zólyomi lemezgyára, Elemi nép- és iparostanonc-iskolájának értesítője. Zólyom : Nádasy 1918, s. 7.

63 „*V súkenej fabriki v Baňskej-Bystrici sa zvojančini oslobodení robotníci (chlapí) do roboti prijmu.*“ Kraján, roč. 11, 1914, č. 32, s. 6. Vydanie zo 6. augusta 1914. Text bol ponechaný s pravopisnými chybami.

64 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Beszterczebányai Gyufagyár Részvénytársaság, Beszterczebánya, 1914 november 5., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

4. augusta 1914 prostredníctvom hlavného župana takýmto rodinám sumu 1000 korún.⁶⁵

Obdobná situácia vládla aj v poľnohospodárstve. Dňa 5. augusta 1914 preto minister poľnohospodárstva informoval všetkých hlavných županov v Uhorsku o tom, ako riešiť odbyt pracovných síl, pričom apeloval na „*dvojnásobnú usilovnosť*“ a „*napnutie síl*“.⁶⁶ Zo všeobecných údajov o úrode vo Zvolenskej župe za rok 1914 pritom vyplýva, že dobré výsledky dosiahla produkcia sena, otavy (mlá-dze) a krmovín. Úroda obilia priniesla len priemerné výnosy, produkcia zemiakov a strukovín dokonca len uspokojivé. Jesennú orbu a osev navyše sťažovalo pre-množenie myší na poliach.⁶⁷

Dňa 20. augusta 1914 bol v rámci Ministerstva vlastibrany v Budapešti (Honvédelmi minisztérium) konštituovaný Vojnový podporný úrad (Hadsegélyző Hivatal), ktorý si za cieľ kládol podporu vojnového úsilia, najmä formou zberu druhotných surovín.

Ešte v sledovanom období prvých vojnových týždňov, resp. mesiacov sa zároveň objavili požiadavky na využitie niektorých voľných budov patriacich priemyselným podnikom na ubytovanie vojska, a to jednak v meste ale aj v jeho okolí. V meste to boli napríklad robotnícke baraky továrne na nábytok Mundus alebo objekty tehelne a cementárne Wünsch a spol., ktoré armáda skutočne využila na spomínaný účel.⁶⁸ Čo sa týka širšieho regiónu župy, v septembri 1914 prebehli napríklad neúspešné rokovania s cieľom využiť na obdobný účel podni-kovú nemocnicu Železiarní v Podbrezovej⁶⁹ (medzi hlavným županom a vedením podniku). Ďalej sa reálne uvažovalo aj o objekte patriacom Harmaneckým papierňam situovanom pri železničnej stanici Jakub (tzv. Drotárňa), kde mohli byť takisto umiestnení zranení vojaci.⁷⁰

65 MV SR ŠA Banská Bystrica, Beszterczebányai gyümölcslikőr-lepárlás és rum-gyár Steiner és Löwy, Beszterczebánya, 1914 augusztus 4., f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 68.

66 MV SR ŠA Banská Bystrica, Magyar királyi földmivelésügyi minister, 7284 eln. szám 1914, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 68.

67 Ide o viackrát citované periodické hlásenie podžupana Zvolenskej župy adresované hlavnému županovi zo dňa 26. októbra 1914: MV SR ŠA Banská Bystrica, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

68 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 581 szám. 1914 gig., Tekintetes Tanács!, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

69 MV SR ŠA Banská Bystrica, Magyar Királyi Vasgyári Hivatal Zólyombrezó, 1914 évi 26478 szám, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 68.

70 MV SR ŠA Banská Bystrica, Zólyomvármegyé alispánjától, szám: ad 7324/1914, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

Ďalšou „novinkou“, ktorá úzko súvisela s financovaním armády a vojnového hospodárstva, bolo vyhlásenie (prvej) vojnovej pôžičky 11. novembra 1914.⁷¹ Jej organizátori vo výzve opäť zdôrazňovali spomínanú „povinnosť“ hospodárskych kruhov v zázemí poskytnúť materiálne prostriedky, „s výlučnou pomocou ktorých je možné dosiahnuť ten skvostný cieľ, o ktorý sa národ usiluje“.⁷²

Na druhej strane treba zdôrazniť, že produkcia priemyselných podnikov, ktoré sa museli vyrovnáť so všetkými spomínanými problémami a tlakmi, sa v meste zároveň priamo alebo nepriamo zamerala na rakúsko-uhorskú armádu. Tá sa, aj z hľadiska perspektívy, ukázala ako rozhodujúci odberateľ. To sa napríklad vzťahovalo na miestne továrne na súkno a aj na niektoré ďalšie podniky.

Prvé mesiace vojnového konfliktu, vymedzené 1. augustom 1914 a 1. januárom 1915, dali vzniknúť hlavným vektorom, ktoré vo veľkej miere určovali vývoj hospodárstva mesta Banská Bystrica v ďalších štyroch vojnových rokoch. Okrem momentov, ktoré sme v skratke načrtli, sa však s predlžujúcou sa vojnou objavili aj ďalšie, viac či menej špecifické.

71 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, A Wiener Bank-Verein Magyarországi Fióktelepe, Budapest, 1914. November 11-én, 1914. évi 6%-os Magyar királyi adómentes állami járadékkölcsön (Hadi kölcsön), f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

72 Tamže.

II.

SLOVÁCI A BANSKÁ BYSTRICA V OBDOBÍ VOJNOVÉHO KONFLIKTU

Po mimoriadnych udalostiach prvých augustových dní roku 1914 sa pre Slovákov vo vzťahu k mestu pod Urpínom otvárala perspektíva komplikovaného a dlhotrvajúceho vojnového konfliktu. Táto interakcia prebiehala vo viacerých rovinách, pričom sa netýkala len osôb, ktoré mali v meste domovskú príslušnosť pred jej vypuknutím. Jednotlivé aspekty ba dokonca aj nuansy tohto vzťahu však boli v dominantnej miere formované rakúsko-uhorskou armádou.

Na prvom mieste je nutné spomenúť obeť z radov zmobilizovaných Slovákov, z ktorých bližšie interpretujeme dva tragické osudy. 9. októbra 1914 zomrel na následky choroby, ktorou sa nainfikoval na ruskom fronte, MUDr. Viliam Šoltész. Bol to príbuzný spisovateľky Eleny Maróthy-Šoltésovej a zároveň synovec významného banskobystrického právnik, národovca a člena mestskej rady Andreja Hanzlíka. „*Pre svoju milú povahu stal sa v Baňskej Bystrici obľúbeným lekárom a za svojich študentských čias tu v Pešti živo bral účasť na každom národnom pohybu*“ – konštatovala s dobovými pravopisnými a gramatickými tvarmi dobová tlač.⁷³ Pochovaný bol v meste na evanjelickom cintoríne. Zároveň jeho matka venovala sirotinc v Modre finančnú hotovosť ako fond na udržiavanie pamiatky svojho mŕtveho dieťaťa.⁷⁴

Dňa 9. marca 1915 bol opäť na ruskom fronte ťažko zranený Janko Filipča – vedúca osobnosť tajného študentského spolku Mor ho! v meste pred prvou svetovou vojnou.⁷⁵ Svoje zranenie, resp. jeho následky znášal psychicky veľmi ťažko, o čom svedčí jeho zachovalá korešpondencia z viedenskej nemocnice.⁷⁶ Po pre-

73 Slovenský týždenník, roč. 12, 1914, č. 42, s. 3.

74 Slovenský denník, roč. 13, 1915, č. 2, s. 3.

75 K problematike tajného spolku Mor ho!, členom ktorého bol aj Ján Filipča, bližšie pozri: IZÁK, Ľ.: Tajný spolok „Mor ho!“. Praha : Mazáč, 1929.

76 Napríklad v pohľadnici z 22. apríla 1915 Filipča Márii Dianiškovej napísal: „...ak nechceš písať, tak mi pošli aspoň nejaké provieslo (povrieslo – pozn. aut.), aby sa mal na čo obesit“. LA SNK Martin, f. Ján Filipča, sign. 133 G 16.

pustení z liečenia a krátkodobom zamestnaní zomrel 31. marca 1917 v Banskej Bystrici, kde je aj pochovaný (opäť na evanjelickom cintoríne).

Po rozšírení správ o takýchto, resp. obdobných tragických osudoch v slovenskej spoločnosti sa viacerí jej príslušníci usilovali vyhnúť aktívnej službe v rakúsko-uhorskej armáde. Napríklad Ľudovít Bazovský a Ján Medvecký, ktorí mali nastúpiť aktívnu vojenskú službu práve k banskobystrickému honvédskeму pluku, sa tejto „hrozbe“ pokúšali vyhnúť intervenovaním u politika a predsedu Slovenskej národnej strany Matúša Dulu, prípadne aj na vplyvnejších miestach. Je zaujímavé, že zatiaľ čo Ľ. Bazovskému⁷⁷ sa podarilo aktívnej vojenskej službe vyhnúť, J. Medvecký narukoval a vo februári 1917 bol prevelený na front do Sedmohradska.⁷⁸

Ďalší viacerí bývalí príslušníci rakúsko-uhorskej armády, ktorí prešli vojnovým zajatím, si zastali pod zástavy československého zahraničného vojska (légií) a touto formou aktívne prispeli k vzniku Československej republiky. Z osobností so vzťahom k regiónu Banskej Bystrice (konkrétne k Tajovu) zaujíma význačné postavenie Jozef Gregor-Tajovský. V júli 1915 narukoval do rakúsko-uhorskej armády v Bratislave, v auguste toho roku bol zaradený do pochodového práporu 13. honvédskeho pešieho pluku a s touto jednotkou odišiel na ruský front. Neskôr bol prevelený k banskobystrickému honvédskeému pluku. Už 29. decembra 1915 padol do ruského zajatia, aby už o niekoľko mesiacov neskôr vstúpil do československých légií v Rusku.⁷⁹

Uhorské bezpečnostné orgány venovali slovenskému (i slovanskému) národnému hnutiu vo Zvolenskej župe, a teda aj v Banskej Bystrici počas vojny relevantnú pozornosť. Napríklad v novembri 1914 uhorský minister vnútra informoval všetkých hlavných županov, o ruskom manifeste Výzva k Slovanom,

77 Bližšie pozri napríklad list Ľudovíta Bazovského datovaný v Banskej Bystrici 20. júna 1917, v ktorom vyjadruje svoje obavy z vojenskej služby, pričom konkrétne spomína „bbystrických honvédov“. LA SNK Martin, List Ľudovíta Bazovského M. Dulovi z 20. júna 1917, f. Ľ. Bazovský, sign. 94 J 1.

78 Svedectvom priamej frontovej účasti J. Medveckého je poznámka v korešpondencii jeho brata Ľ. Medveckého: „*Brat Janko odchodí zajtra na frontu čo zugsführer s offic. skúškami pri 16. honv. pluku*“. LA SNK Martin, List Ľ. Medveckého A. Štefánkovi zo dňa 28. februára 1917. f. Ľ. Medvecký, sign. 42 E 78.

79 O prvom stretnutí s Jozefom Gregorom-Tajovským ruský legionár a spisovateľ Rudolf Medek v spomienkach napísal: „*Můj vstup do Ruska a později také můj odjezd odtud – se děl přímo symbolicky ve znamení československé shody a jednoty. Když jsem vstoupil do ruských zákopů, potkal jsem se za nějaký den s vážným a nadmíru dobrotivým mužem v honvédských kalhotách – a ten muž byl básník a spisovatel Josef Gregor Tajovský. Šli jsme společně od jedné etapy k druhé, pobratřili jsme se a já jsem si z hloubky duše zamiloval tohoto podtatranského mudrce.*“ MEDEK, R.: Tráslí jsme se o Slovensko. In: Vpád maďarských bolševiků na Slovensko v roku 1919. Trnava : Slovenský chýrnik, 1938, s. 87.

pričom žiadal, aby bolo po prípadných šíritel'och tohto dokumentu začaté intenzívne pátranie.⁸⁰

Mimoriadnu pozornosť si v tejto súvislosti zasluguje výnimočný prípad farára Jozefa Kačku a notára Jozefa Messerschmidta, pôsobiacich v horskej obci Donovaly, ktorý bol trestnoprávne riešený od roku 1916. Jozef Kačka veril vo veľkú budúcnosť Slovanov zoskupených okolo cárskeho Ruska a bol úprimne presvedčený o blížiacom sa oslobodení Slovákov Rusmi. So svojimi ideami sa netajil a verejne ich prejavoval aj pred farníkmi. Radil im napríklad, aby nebojovali proti Rusom. Ďalej ich odhovárал od tzv. upisovania vojnových pôžičiek s poukázaním na to, že rakúsko-uhorská monarchia vojnu prehrá. O Kačkovej činnosti sa úrady prostredníctvom informátorov z radov miestneho obyvateľstva pomerne rýchlo dozvedeli. Dňa 29. júla 1916 boli obaja aktéri prípadu zatknutí. Po procese pred honvédsnym divíznym súdom v Košiciach bol farár Jozef Kačka nakoniec odsúdený na 15 rokov väzenia. Notár Jozef Messerschmidt, u ktorého počas procesu prepukla psychická choroba, bol naopak spod obžaloby oslobodený a presunutý do špecializovaného liečebného ústavu na Morave.⁸¹

Ešte krátko pred pádom monarchie – 16. októbra 1918 – bol hlavným županom Zvolenskej župy vytvorený súpis tunajších aktívnych Slovákov. V tomto zozname sú prítomné napríklad aj viaceré osoby pôsobiace v sledovanom období v Banskej Bystrici, napríklad Ivan Turzo, Milan Izák, Ján Vansa a ďalší.⁸²

Život významných i obyčajných Slovákov v meste sa pritom všeobecne riadil vojnovými „pravidlami“. Na tých, ktorých sa netýkala branná povinnosť, spočinuli každodenné povinnosti. Problémy, s ktorými sa borili, sa týkali napríklad každodenného získavania potravín, pravidelného zamestnania, financií a zdravotného stavu. Osobitnú zmienku si zaslужujú ich obavy o osud bojujúcich blízkych, ktorí o sebe dlhšie nepodali informáciu, boli zranení, nezvestní, zajatí atď. Aj školopovinné deti sa museli vnútorne vyrovnávať s absenciou mužských rodinných príslušníkov bojujúcich, resp. slúžiacich v rakúsko-uhorskej armáde, čo sa odzrkadľovalo na ich správaní a aj prospechu.⁸³

80 MV SR ŠA Banská Bystrica, Magyar királyi belügyminister, 7537 szám/res., Tárgy: Orosz felhívás monarchia szlávjaihoz, f. Zvolenská župa, Hlavný župan, šk. 69.

81 Bližšie pozri: KAČKA, J.: Rozpomienky na moje utrpenie. Bratislava : Unia, 1925. Takisto: Slovensko v 20. storočí, druhý zväzok, Prvá svetová vojna 1914 – 1918. Bratislava : Veda 2008, s. 75 – 76. ISBN 978-80-224-1014-4.

82 Bližšie pozri: ŠROBÁR, V.: Osvobodené Slovensko. Praha : Čin, 1928, s. 163 – 164.

83 To potvrdzuje aj správa ľudovej školy továrne na železo a plech „Únió“ vo Zvolene. Az „Únió“ cs. és kir. szab. vas- és bádogyár-társaság, Zólyomi lemezgyára, Elemi nép- és iparostanonc-iskolájának értesítője. Zólyom : Nádosy 1918, s. 3.

K výraznému oživeniu slovenského národného života v Banskej Bystrici došlo po rozpade rakúsko-uhorskej monarchie a vzniku Československej republiky v roku 1918. Niektorí z významných tunajších národovcov (napríklad Izidor Žiak-Somolický alebo Samuel Čech) sa však zmeny režimu nedožili.

III.

ARMÁDA V ZÁZEMÍ 1915 – 1918

Činnosť náhradného práporu 16. honvédskeho pešieho pluku

Rakúsko-uhorská armáda bola aj v rokoch 1915 – 1918 rozhodujúcim faktorom, ktorý ovplyvňoval chod mesta vo všetkých jeho sférach. Osobitnú pozornosť si v tejto súvislosti zasluguje širokospektrálna činnosť náhradného práporu 16. honvédskeho pešieho pluku. Táto činnosť organicky nadviazala na aktivity tejto náhradnej jednotky v roku 1914.

Hlavnou náplňou činnosti tejto jednotky naďalej zostával výcvik zmobilizovaného mužstva. Jeho doplnky boli pod velením dôstojníkov (aktívnych i záložných) následne odosielané k bojujúcej poľnej armáde prostredníctvom pochodových jednotiek (práporov). Prvý pochodový prápor odišiel z Banskej Bystrice „na pozície“ 24. augusta roku 1914,⁸⁴ posledný (XLIV) 15. septembra roku 1918.⁸⁵ Odchody týchto pochodových jednotiek boli sprevádzané slávnostnými ceremóniami, ktoré si pomerne dlho udržiavali pompéznú úroveň, a to aj „v tieni“ prehlbujúcich sa hospodárskych problémov a nedostatku potravín. Napríklad pri odchode pochodového práporu XXIX dňa 7. júna 1917 bolo v tlači konštatované, že v meste bolo doposiaľ len „málo takých dojímavých odchodov“.⁸⁶

Rovnako ako pri iných náhradných jednotkách v zázemí prebiehalo aj v Banskej Bystrici pravidelné zamestnanie honvédskej posádky podľa denných rozkazov. Tak bola okrem riadneho výcviku pravidelne zabezpečovaná aj strážna a dozorná služba v kasárňach, skladoch, údržba zbraní, materiálu a techniky, administratíva atď.

Osobitnú pozornosť si zaslужujú aj pomocné a asistenčné služby. Dôstojníci náhradného práporu napríklad už počas školských prázdnin roku 1915 viedli

84 DESEŇ, ref. 29, s. 33.

85 A 16-os honvéd, roč. 2, 1918, č. 19, s. 8.

86 A 16-os honvéd, roč. 1, 1917, č. 1, s. 7.

dobrovoľný vojenský výcvik pre chlapcov – študentov miestnych škôl vo veku 15 – 18 rokov. Išlo o prejav rastúcej militarizácie spoločnosti.⁸⁷

Mužstvo pochodových rôľ bolo ďalej napríklad ad hoc pridelené na výpomocné práce pri zbere úrody. Zároveň disponibilní honvédi a domobranci dohliadali na prácu vojnových zajatcov v meste, resp. v jeho okolí. Okrem toho, domobranci spolu so žandármi asistovali aj pri obhliadke požiarov.⁸⁸

V záverečnej fáze vojny bola vojenská asistencia prítomná aj pri štrajkoch a nepokojoch, napríklad počas štrajku v továrni na súkno v marci 1918, ktorý spomíname na inom mieste.⁸⁹

Velenie náhradného práporu muselo zároveň v poslednom vojnovom roku eliminovať aj nálady navrátilcov, ktorí sa vrátili z ruského zajatia.⁹⁰ Mnohí z nich po rokoch strávených v zajatí odmietali vojenskú disciplínu a perspektívu ďalšieho nasadenia na fronte, pričom idey, ktorými boli ovplyvnení v sovietskom Rusku, šírili aj vo svojom okolí.⁹¹

V roku 1918 popri výcvikovej činnosti tak náhradný prápor plnil predovšetkým asistenčné služby, a to pri riešení problémov v armáde ako aj v civilnom sektore.

Po prekonaní kritického roku 1914 a stabilizácie situácie na fronte sa v meste mohli výraznejšie rozvinúť spoločenské aktivity tejto náhradnej jednotky, pri ktorých dochádzalo k intenzívnej interakcii s mestskou maďarskou spoločnosťou.

87 Bližšie pozri hlásenia jednotlivých škôl aj s menoslovmi študentov, ktorí sa v roku 1915 na dobrovoľný vojenský výcvik prihlásili: MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Tanulóifjak katonai kiképzése, f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481. V tejto súvislosti sú zaujímavé spomienky Dezsó Gyóryho, ktorý sa ešte ako študent šiel zaevidovať na vojenské veliteľstvo do Banskej Bystrice. Pri čakaní na zápis za tzv. jednoročného dobrovoľníka bol prekvapený, že dvaja tamojší dôstojníci sa, v rozpore s jeho pôvodnými predstavami, nezaoberali otázkami geopolitiky a vojenskej stratégie. Jeden sa sťažoval na nedostatok tabaku a ďalší na svojho vojenského sluhu, ktorý sa včas nevrátil do kasární. Bližšie pozri: GYÓRY, D.: A nagy érettség, Regényes visszaemlékezések. Budapest : Magvető, 1960, s. 46 – 47.

88 HL Budapest, f. IV. 64, M. kir. kassai dandárbírószág, šk. 2. Tak tomu bolo napríklad v Podlaviciach 29. novembra 1917, keď v tejto obci horel dom obchodníka a majiteľa miestneho pohostinstva Samuela Kohna.

89 MV SR ŠA Banská Bystrica, Másolat, Beszterczebánya sz. kir. város, rendőrfőkapitányától 29/918 res., f. Podžupanské prezidiálne spisy, šk. 16.

90 Veliteľ náhradného práporu pluku pplk. Antal Raith v súvislosti so štrajkom v továrni na súkno informoval 27. marca 1918 podžupana o krokoch, ktoré realizoval vo veci dozoru nad navrátilcami z ruského zajatia. MV SR ŠA Banská Bystrica, M. kir. beszterczebányai 16. honvéd gyalogezred pótzászlóalj, 1744 szám/ k. t. 1918, f. Podžupanské prezidiálne spisy, šk. 16.

91 Napríklad honvéd pluku – navrátiliec Jozef Jarjabka (uvádzaný aj ako Jarjapka) sa pred informátorom 15. mája 1918 vyjadril v tom zmysle, že „... v Rusku sa mu veľmi dobre vodilo, zarobil veľa peňazí, že 2000 rubľov už poslal domov, 1500 rubľov má ešte u seba, pričom poznamenal, že po vojne sa spolu s celou svojou rodinou presťahuje do Ruska. Povedal aj to, že: naši dôstojníci sú 'svinskí darebáci', lebo...“. HL Budapest, f. IV. 64, M. kir. kassai dandárbírószág, šk. 2.

Viaceré usporiadané podujatia zároveň mali charitatívny účel, keďže výťažok z nich šiel na fond vdov a sirôt po padlých honvédoch pluku.

Napríklad už v roku 1915 náhradný prápor sústreďoval dobrovoľné dary pre príslušníkov pluku,⁹² ktoré boli konkrétnym osobám posielané na front. 1. júla 1917 zas boli usporiadané letné oslavy. Patronát nad touto akciou okrem veliteľa náhradnej jednotky pplk. Antala Raitha prevzali aj manželky niektorých dôstojníkov pluku a taktiež manželky významných úradných činiteľov mesta a Zvolenskej župy. Súčasťou týchto osláv boli aj viaceré atrakcie pre deti i dospelých. Čistý výťažok z tejto akcie po jej ukončení bol viac ako 20 000 korún v prospech plukovného fondu.⁹³ Ešte v novembri toho istého roku (1917) prebehli napríklad aj hudobný koncert⁹⁴ alebo dramatický večierok spojený s čítaním literárnych diel v Radvani,⁹⁵ obe s výťažkom na fond padlých pluku.

Od 1. júla 1917 začalo historické oddelenie náhradného práporu vydávať dvojtýždenník A 16-os honvéd, ktorý okrem iného pravidelne informoval o pripravovaných akciách a o stave konta plukovného fondu. Okrem tohto periodika si potenciálni záujemcovia o vojenskú problematiku, nepresýtení permanentným výskytom vojakov v meste, mohli kúpiť aj časopis pešieho pluku 65 – Ludwig Baka (predávaný v obchode tlačiarne Filip Machold).⁹⁶

Najvýznamnejšou spoločenskou akciou náhradného práporu v roku 1918 bola výstava venovaná „domácemu“ pluku, ktorá bola slávnostne otvorená 29. júna 1918 v budove pri vojenskom cvičisku.⁹⁷ Na jej otvorení sa vtedy zúčastnili viaceré vtedajšie spoločenské elity mesta Banská Bystrica a aj Zvolenskej župy, ďalej dôstojníci pluku a ďalší pozvaní hostia. Vernisáž napríklad navštívili mešťanosta Gyula Csesznák, nový hlavný župan Zvolenskej župy Kálmán Darányi, podžupan Mátyás Répási, veliteľ poľného pluku Kálmán Schmidt a ďalší.⁹⁸

Cieľom tejto výstavy bolo prezentovať rozličné výtvarné diela príslušníkov pluku (aktívnych i záložných), ktoré vznikli od vypuknutia konfliktu. Okrem toho

92 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Hirdetmény, Beszterczebányán, 1915. évi augusztus hó 24-én, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

93 A 16-os honvéd, roč. 1, 1917, č. 2, s. 3 – 4.

94 Figyelő, roč. 12, 1917, č. 558 (21), s. 3.

95 Figyelő, roč. 12, 1917, č. 559 (22), s. 5.

96 Ludwig Baka, roč. 2, 1917, č. 10, s. 15.

97 Z hľadiska topografie mesta ide o priestor, ktorý bol v nasledujúcich desaťročiach, počínajúc medzivojnovým obdobím, urbanisticky výrazne zmenený. Konkrétne sa tzv. malé cvičisko pluku nachádzalo v priestore na pravom brehu Hrona, v pomernej blízkosti secesnej budovy tzv. Porgesovho paláca. Neskôr bola na týchto pozemkoch postavená funkcionalistická budova veliteľstva VII. zboru československej armády.

98 Bližšie pozri: Figyelő, roč. 13, 1918, č. 27 (589), s. 2.

tu bol vystavený aj vojnový koristný materiál a ďalšie spomienkové predmety získané z bojísk. Ústredným motívom tejto prezentácie bolo dokumentovanie tzv. žitých dejín, v tomto prípade bojovej činnosti pluku a jeho aktivít v zázemí. Zároveň autorom išlo aj o zdôraznenie symbiózy vojenskej jednotky a miestnej maďarskej spoločnosti. Na tomto podujatí síce vystavoval dva portréty vojenských osôb aj slovenský maliar Peter Július Kern, no jeho prítomnosť na tejto výstave možno považovať skôr za marginálnu výnimku.

V nasledujúcich mesiacoch, ešte pred rozpadom monarchie, bola uvedená výstava inštalovaná aj v Balassagyarmat (Novohradská župa) a v Rimavskej Sobote (Gemersko-malohontská župa), teda v mestách ďalších dvoch žúp doplnovacieho okresu pluku. Z uvedenej výstavy bol v roku 1918 publikovaný katalóg.⁹⁹

Čo sa týka spomínaných spoločenských aktivít náhradného práporu smerom k civilnému sektoru, vždy bol pri nich zdôrazňovaný ich maďarský charakter. Zároveň sa ich iniciátori nevyhli problému padlých, smrti na bojisku a deskripcii ďalších vojnových katakliziem vôbec.¹⁰⁰

Kult padlých

Styčným bodom armády a mestskej maďarskej spoločnosti v Banskej Bystrici v období prvej svetovej vojny bolo aj vytváranie kultu padlých. Do tohto procesu boli aktívne zapojené všetky spoločenské vrstvy, napríklad aj školopovinná mládež.¹⁰¹

Už vojnový rok 1914 priniesol smrť veliteľa „domáceho“ pluku Franza Hilla, ktorá sa stala základom pre jeho posmrtné uctievanie. V ďalších fázach bojového nasadenia počet padlých rástol, a to aj z radov dôstojníkov.

Fenomén smrti na bojisku sa týkal nielen spomínaného pluku ale aj ďalších vojenských jednotiek, ktoré boli dopĺňané z Banskobystričanov. Napríklad,

99 Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici, A m. kir. beszterczebányai 16. honvéd gyalogezred hadikiállitásának katalógusa. Beszterczebánya : Machold, 1918, inv. č. 6971. Za poskytnutie kópie tohto katalógu vďačíme pracovníkovi Stredoslovenského múzea v Banskej Bystrici PhD. Vladimírovi Sklenkovi, PhD.

100 Napríklad je ťažké interpretovať, aký efekt na potenciálneho čitateľa mala spomienková práca jedného rotmajstra pluku, ktorý podrobne opísal viaceré hrôzy vojny vrátane boja muža proti mužovi. Bližšie pozri: NAGY, R.: Véres emlékek, Északi harctér 1914 – 1915. Beszterczebánya : Havelka, b. r.

101 Napríklad 26. februára 1916 bolo usporiadané kabaretné predstavenie študentov vyššieho evanjelického gymnázia, pričom výťažok z neho (1700 korún) bol venovaný na fond pamätníka padlých spomínaného („domáceho“) pluku. MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, A beszterczebányai ág. hitv. ev. főgymnasium igazgatósága, f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

19. januára 1915 bol v Banskej Bystrici pochovaný notár miestneho súdu Béla Rosenauer, ktorý predtým padol na fronte ako poručík lučeneckého 29. práporu poľných strelcov.¹⁰² Dňa 27. mája 1915 zas v bojoch pri Kalnikówe padol syn mešťanostu – aktívny dôstojník „domáceho“ pluku poručík Gyula Csesznák.¹⁰³ Dňa 3. apríla 1918 zomrel na infekčnú chorobu na Ukrajine (Kamjanec Podiľskij) už spomínaný major 310. honvédskeho pešieho pluku Pavel Zachar.¹⁰⁴ Výpočet ďalších obetí by bol pomerne obsiahly.

Pri prezentácii padlých verejnosti, napríklad v tlači, bola zdôrazňovaná ich náročná vojenská služba, odvaha, obetavosť a prinesenie najvyššej obete na „oltár vlasti“ – vlastného života. Niektoré nuansy ich frontového nasadenia zostali pritom pred verejnosťou utajené, a to aj preto, aby nedošlo ku kontraproduktívnemu vnímaniu mŕtveho bojovníka.¹⁰⁵

Dňa 3. marca 1915 mešťanosta vyhláškou informoval o iniciatíve Štátnej komisie uchovávajúcej pamiatku padlých, ktorá si vytýčila za cieľ zbieranie písomných a obrazových materiálov po padlých vojakoch.¹⁰⁶

Obdobnú aktivitu o niekoľko mesiacov neskôr inicioval aj C. a k. vojnový archív vo Viedni. Miestom určeným na zber fotografií a ďalších údajov po padlých príslušníkoch 16. honvédskeho pešieho pluku sa stal opäť jeho náhradný prápor. V záujme vydania ilustrovanej publikácie s padlými podžupan už 6. júna 1915 informoval podriadené úrady, aby akvizícia týchto materiálov prebehla „čo najskôr“.¹⁰⁷

102 Bližšie pozri: Krajan, roč. 12, 1915, č. 3, s. 4.

103 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Kalnikow – ban (Galiciában) a hazáért hősi halált halt Csesznák Gyula a beszterczebányai mk. 16. honvéd gyalogezred hadnagyának elhunytáról felvett jegyzőkönyv, f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

104 Figyelő, roč. 13, 1918, č. 578 (16), s. 2.

105 Napríklad v roku 1916 bolo proti spomínanému majorovi Pavlovi Zacharovi a ďalšiemu, jemu podriadenému dôstojníkovi, iniciované trestné stíhanie košickým honvédskeým súdom kvôli frontovej udalosti zo 14. júna 1916. Zachar ako veliteľ práporu 310. honvédskeho pešieho pluku vtedy opakovane, prostredníctvom poľného telefónu, vydal svojmu subalternému dôstojníkovi rozkaz, aby dal popraviť vojaka, u ktorého bolo podozrenie, že úmyselne zmrzačil sám seba. Rozkaz bol na mieste vykonaný, neznámy poľný žandár odsúdenca prebodol bodákom. Je v tejto súvislosti pozoruhodné, že táto obeť (istý G. Balucha) vlastnú popravu prežila. Súdne konanie prípadu prebiehalo pomerne zdĺhavo až do 19. októbra 1918. Záverečný verdikt najvyššieho honvédskeho súdu v Budapešti vtedy síce Zachara spod obžaloby oslobodil, no táto skutočnosť už bola pre neho priamo irelevantná, keďže predtým zomrel. HL Budapest, f. IV. 64 M. kir. kassai honvéd hadosztálybíróság 1917, šk. 9, sign. 103/17.

106 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 1181. szám, X 1915, f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

107 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 3860/1915 sz. alispáni rendelet, f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

Z ďalších úkonov administrovaných vo vojnových rokoch je napriek tomu evidentné, že vec sa pomerne odďaľovala, k čomu prispeli aj iné, dôležitejšie problémy. V roku 1917 sa v rámci historického oddelenia náhradného práporu začal proces maľovania obrazov padlých a zomrelých dôstojníkov pluku. Dialo sa tak podľa predlôh z fotografií, ktoré mali pozostali opäť dodať v čo najkratšom čase.¹⁰⁸ Takto boli napríklad realizované až dve olejomaľby padlého plukovníka Franza Hilla a ďalšie obrazy.

Ďalším konkrétnym zhmotnením tohto procesu bolo vybudovanie vojnového pamätníka¹⁰⁹ v Majeri v bezprostrednej blízkosti tamojšieho vojnového cintorína. Stavbu realizovala miestna kamenárska firma F. K. Horn.¹¹⁰

Kult padlých v sebe implikoval predovšetkým myšlienku vernosti uhorskému štátu, reprezentovanú predovšetkým Maďarmi. Idea príslušnosti k slovenskej národnosti pri ňom nebola vyzdvihovaná, dokonca nebola ani žiaduca. Ojedinelé pokusy vybudovať pamätník slovenským príslušníkom rakúsko-uhorskej armády boli v období prvej svetovej vojny úradmi zastavené s poukazom na iné – naliehavšie problémy. Aj tento moment spôsobil, že po prvej svetovej vojne a vzniku Československej republiky sa kult padlých rakúsko-uhorských vojakov transformoval do inej formy, pri ktorej bola rozhodujúca pieta.

Vojenský zbehovia

Osobitnou páľčivou otázkou postupne prerastajúcou reálne možnosti náhradného práporu pluku v Banskej Bystrici boli aj vojenský zbehovia (dezertéri). Vojnový rok 1915 priniesol ich nárast do takej miery, že sa nimi v zázemí začali intenzívnejšie zaoberať orgány vojenskej i civilnej verejnej správy. Napríklad 11. februára 1915 o nich informoval košický vládny komisár Viktor Molnár zvolenského podžupana. Pritom stručne charakterizoval trestnoprávne postihy aj pre osoby, ktoré by sa snažili zbehom v ich úsilí napomáhať.¹¹¹ Zvolenský

108 A 16-os honvéd, roč. 1, 1917, č. 1, s. 4.

109 Vybudovaním pamätníka padlým príslušníkom 16. honvédskeho pešieho pluku sa mestská rada zaoberala na svojom zasadnutí už 23. septembra 1915. MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Beszterczebánya sz. kir. város gazdasági bizottságának 1915. évi szeptember hó 23 – ik napjára tartott üléséről felvett jegyzőkönyv kiconata, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

110 Táto firma neskôr, po zmene režimu, začala v roku 1934 budovať aj pomník československým vojakom padlým v boji proti maďarskej červenej armáde v Badíne pri Banskej Bystrici. Nie je pritom bez zaujímavosti, že v uvedenom roku bol jej majiteľ a ďalšie príbuzenstvo sledované československými vojenskými spravodajskými orgánmi. Dokonca boli u neho a aj u jeho bratanca v marci 1934 realizované domové prehliadky, ktoré však „neměly tehdy kladného výsledku“. VHA Bratislava, f. ZVV Bratislava, Spravodajské, šk. 458, sign. 28 2/2 – 7.

111 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M. kir. kormánybiztos Kassa, 407/915. szám,

podžupan s týmto nariadením oboznámil všetkých hlavných slúžnych, mešťanostov a obecné predstavenstvá už o dva dni neskôr – 13. februára 1915.¹¹² Dňa 1. marca 1915 to bol opäť košický vládny komisár, ktorý zvolenského podžupana hlbšie informoval o tomto probléme s tým, že v najbližších dňoch budú vyslané zvláštne vojenské asistenčné jednotky a komisie s cieľom vyhľadania a zadržania dezertérov.¹¹³

Hornatý a pomerne členitý región Banskej Bystrice, v osídlení ktorého nechýbali ani viaceré vrchárske obce s izolovanými usadlosťami (lazy), ponúkal dezertérom vhodné možnosti na úkryt. Na druhej strane komplikoval pátranie orgánom brachiálnej moci (žandárom v spolupráci s domobrancami i vojenským brachiálnym jednotkám).

Jednotlivé osudy dezertérov boli pritom neraz pohnuté a zaujímavé. Napríklad, v januári 1917 sa veliteľstvo náhradného práporu „domáceho“ pluku v Banskej Bystrici zaoberalo prípadom dezertéra – Róma, menom Jenő Csikós. Menovaný 10. decembra 1916 dezertoval z jednej pražskej nemocnice, kde bol hospitalizovaný. O viac ako dva týždne neskôr – 27. decembra 1916 – bol zadržaný žandármi v Hevešskej župe bez legitimácie a na Silvestra tohto roku eskortovaný k náhradnému práporu do Banskej Bystrice. Odtiaľto o niekoľko hodín neskôr „...za neznámych okolností zmizol bez stopy“. Keď ho už 1. januára 1917 v Lučenci zadržala hotovosť pešieho pluku 25 a umiestnila do tamojšej vojenskej väznice, odtiaľ cez nezamrežované okno na toalete opäť utiekol.¹¹⁴

Počet dezertérov s predlžujúcou sa vojnou ďalej narastal. V poslednom vojnovom roku 1918 bola situácia už alarmujúca. Viacerí vojaci svojvoľne opúšťali nemocnice počas hospitalizácie, pričom na útek ďalej využívali aj dovolenky, uvoľnenie na zberové práce alebo na služobné cesty.

Armáde v riešení tohto problému „nepomáhala“ väznenie dezertérov, ich zaraďovanie do pochodových jednotiek alebo ani krajné, drakonické riešenie – trest smrti. Napríklad, 28. augusta 1918 o 7. 30 ráno bol na okraji mesta popravený dezertér Koloman Tóth.¹¹⁵ Jeho poprava zastrelením mala slúžiť ako

Másolat, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

112 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Zólyomvármegye alispánjától, 1105/915 szám, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

113 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M. kir. kormánybiztos Kassa, 658/915. szám, Másolat, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

114 HL Budapest, f. IV 64, M. kir. kassai honvéd hadosztálybírószág 1917, šk. 10, sign. 295/17.

115 V literatúre vlastivedného charakteru sa uvádza „*dvanásť pokusov o útek*“ vojaka Kolomana Tótha. Bližšie pozri: FEKETE, J.: Modrý Kameň (Monografia k 700. výročiu založenia mesta). Martin : Osveta, 1990, s. 50.

„odstrašujúci príklad všetkým tým, ktorí prisahu vernosti kráľovi a vlasti honvéda nehodným spôsobom narúšajú“.¹¹⁶

Napriek všetkým spomínaným opatreniam počet dezertérov výraznejšie neklesal. Napríklad len jeden rozkaz náhradného práporu – číslo 288 z 15. októbra 1918 – eviduje 31 mužov, po ktorých je vyhlásené pátranie.¹¹⁷ Rozkazy náhradného práporu pluku vydávané v ďalšom období takisto uvádzajú konkrétne mená hľadaných dezertérov aj s ich domovskou príslušnosťou.¹¹⁸

Osobnosť vojenského zbeha všeobecne, ktorá už počas prvej svetovej vojny žila svojím vlastným životom v podobe rôznych ľudových rozprávání, sa po prvej svetovej vojne stala námetom viacerých umeleckých diel. Lokálnym stelesnením tohto fenoménu stvárneného do podoby novely sa stal rómsky dezertér Koloman Puška a jeho činy situované do Čierneho Balogu.¹¹⁹

Umiestnenie a ubytovanie vojska

Po prvotných výrazných problémoch s ubytovaním vojska všeobecne, ktoré bolo znásobené prísunom zranených a chorých príslušníkov rakúsko-uhorskej armády z frontu v roku 1914, sa ubytovacia situácia armády v rokoch 1915 – 1918 v meste mierne modifikovala a na čas vojny v podstate stabilizovala.

Ako už bolo v úvode spomenuté, v roku 1916 bol počet miestneho civilného obyvateľstva mesta odhadovaný na 10 500 občanov, pričom počet vojska (schopného služby, ďalej zranených a chorých, vrátane ošetrojúceho personálu) však odhadom predstavoval až 8300 osôb.¹²⁰

K 15. novembru tohto roku (1916) miestna honvédska posádka v počte 2860 mužov v meste užívala ako ubikácie dvanásť samostatných objektov. Konkrétne

116 A 16-os honvéd, roč. 2, 1918, č. 17, s. 10.

117 HL Budapest, M. kir. beszterczebányi 16. honvéd gyal. ezred pótzászlóalj, 288 számú pótzászlóalj parancs, f. II. 593, M. kir. 16. honvéd gyalogezred, šk. 35.

118 Ďalšie relevantné rozkazy náhradného práporu 16. honvédskeho pešieho pluku z októbra a novembra 1918 sú archivované v HL Budapest, f. II. 593, M. kir. 16. honvéd gyalogezred, šk. 35.

119 Postava tohto rómskeho dezertéra sa objavuje v novele Ladislava Ťažkého Vojenský zbeh a taktiež v jeho spomienkovej knihe Literárne vrásky. Stala sa dokonca námetom prvej časti filmového triptychu Juraja Jakubiska Zbehovia a pútnici. Napriek dlhodobému bádaniu zatiaľ nebola existencia tejto osoby verifikovaná archívnymi dokumentmi. Priezvisko Puška (ale aj Pišťol) sa však v okrese Brezno stále vyskytuje. Bližšie pozri: ŤAŽKÝ, L.: Literárne vrásky. Bratislava : Národné literárne centrum, 1996, s. 47 – 49. ISBN 80-88878-05-5. Takisto: ŤAŽKÝ, L.: Vojenský zbeh. Bratislava : Smena, 1962. K frekvencii mena, resp. mien na Slovensku v roku 1995 pozri: <http://slovníky.juls.savba.sk>

120 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Nagyméltóságú Minister Úr! Kegyelmes Uram! Kelt Besztercebányán 1916.évi július hó 13-án, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

to boli: honvédske kasárne, tzv. fončorda, tzv. Soví hrad – Bagolyvár (prízemie) a Soví hrad – Bagolyvár (prvé poschodie), Holeschov barak, továreň Mundus – Červený dom a továreň Mundus – Biely dom, mestský majer, mestský obchod, stará tehelňa, Ruttkayove kúpele a kapitula.¹²¹

Na nasledujúcu požiadavku armády ohľadom poskytnutia ďalších priestorov jej mesto ešte koncom tohto mesiaca (november 1916) vyšlo v ústrety a poskytlo vojakom aj miestnosti kolkárne.¹²² Sem bola umiestnená škola pre jednoročných dobrovoľníkov, neskôr štábna rota a superarbitračný oddiel.¹²³

V máji 1917 postihol výrobnú továrne na nábytok Mundus požiar, následkom čoho firma požiadala mestskú radu, aby dosiahla vrátenie svojich robotníckych barakov od armády.¹²⁴ V lete roku 1918 došlo v meste zo strany armády aj k prenájomu menších priestorov v súkromnom meštianskom dome.¹²⁵

Všetky spomínané, armádou využívané objekty vzhľadom na permanentnú prítomnosť vojska nutne potrebovali periodické opravy. Po skončení vojnového konfliktu boli viac alebo menej opotrebované, čo bolo spôsobené práve vojakmi, ktorí nebrali prílišný ohľad na cudzí majetok.

Niektoré objekty boli pritom armádou aj administratívne prevzaté do užívania. Napríklad novostavbu gymnázia vrátila pôvodnému účelu až československá branná moc, a to po pomerne zložitých rokovaniach. Vyučovanie sa tu mohlo začať až v školskom roku 1921 – 1922.¹²⁶

Prítomnosť markantného počtu vojakov rakúsko-uhorskej armády v Banskej Bystrici v období prvej svetovej vojny bola možná len na základe mimoriadnych vojnových zmocňovacích zákonov, ktoré ich prítomnosť v početných objektoch legitimizovali. Z dlhodobého hľadiska bol tento stav neudržateľný.¹²⁷

121 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M. kir. honvéd állomás parancsnokság Besztercebánya, 1284 szám. 1916 Háp., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 522.

122 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M kir. honvéd állomás parancsnokság, 1552 szám/háp. 1916, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 522.

123 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Jelentés, Besztercebánya, 1918. okt. 19., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 522. Ide o hlásenie opravára elektriny menom Imre Kerepeczky. V dokumente je uvedená spomínaná dislokácia.

124 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Mundus, Egyesült Magyar Hajlított Fabúrtorgyarak, Részvénytársaság, Besztercebánya 1917. június 8-án, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 508.

125 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M. kir. honvéd pótzászlóalj parancsnokság, 8445 szám, gh. 1918, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 522.

126 Bližšie k tejto problematike pozri: RICHTER, O. a kol.: Banskobystrické gymnázium. Martin : Osveta, 1983, s. 127.

127 Napríklad generál zdravotníctva Jan Červíček v správe z 26. mája 1919 odhadoval početný stav banskobystrickej posádky na viac ako 4000 mužov, pričom „...následkem tohoto velkého počtu mužstva“ navrhoval niektoré nutné opatrenia. Ešte v decembri 1919 bolo konštatované,

Zdravotná a sociálna starostlivosť o zranených a chorých vojakov na území mesta

Idea umiestňovania zranených a chorých vojakov do školských budov v meste, ktorá so sebou prinášala množstvo komplikácií, bola v roku 1915 vo veľkej miere vyriešená vybudovaním barakového tábora pozorovacej stanice. Niektoré ďalšie pozorovacie stanice boli pritom konštituované aj v susedných župách (napríklad Ružomberok v Liptovskej župe a Lučenec v Novohradskej župe), ktoré takisto zápasili s kapacitnými problémami umiestňovania vojakov – pacientov.¹²⁸

Ako už bolo konštatované, štát presadil vybudovanie tohto špecifického zariadenia na mieste, ktoré bolo preň vyhladené už v roku 1914, a to napriek aktívnym protestom mešťanostu. Menšia časť týchto barakov tak bola postavená na pozemkoch mesta za, resp. nad vtedajšou železničnou stanicou, väčšia na pozemkoch susednej obce Majer.¹²⁹ Mesto dalo na výstavbu týchto barakov potrebné pozemky zdarma, ale s tou viazanosťou, že po ukončení činnosti budú objekty odstránené a pozemky uvedené do pôvodného stavu.¹³⁰ V prípade obce Majer boli baraky postavené na súkromných poľnohospodárskych pozemkoch.¹³¹ Pri prevzatí pozemkov na tieto účely v roku 1914 boli aplikované ustanovenia spomínaného zákonného článku LXVIII z roku 1912 (o službách poskytnutých vojsku).

Postupne v oboch spomínaných lokalitách „vyrástlo“ dokopy tridsať drevených typizovaných barakov.¹³² K 16. júlu 1915 mal banskobystriický barakový tábor pozorovacej stanice k dispozícii 2720 lôžok.¹³³ Mal samostatný vodovod, kanalizáciu a taktiež elektrinu. Prísun pacientov doň uľahčovala železničná trať, v blízkosti ktorej boli baraky v oboch lokalitách situované. Z toho, čo sme uviedli, sú evidentné viaceré moderné prvky, ktorými barakový tábor ako celok disponoval.

že „*jest městečko vojskem přeplněno*“. VHA Bratislava, Přednosta vojenského zdravotnictví na Slovensku, Čís. 1746, f. Zemské vojenské velitelstvo Bratislava, šk. 17.; Takisto VHA Bratislava, Předseda stížnostní komise pro úpravu mzdových a pracovních poměrů, f. ZVV Bratislava, šk. 34.

128 Napríklad známe liečivé kúpele v Korytnici v spomínanej Liptovskej župe poskytli začiatkom februára 1916 svoje priestory pomocnej nemocnici Červeného kríža (300 miest pre dôstojníkov, 200 miest pre vojakov). MV SR ŠA Bytča, 699/916 sz., f. Liptovská župa II, šk. 2316.

129 VHA Bratislava, Přednosta vojenského zdravotnictví na Slovensku, Čís. 1746, f. Zemské vojenské velitelstvo Bratislava, šk. 17.

130 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Náhrada za potraviny, ktoré prijalo mesto Banská Bystrica od býv. barakovej nemocnice, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 505.

131 VHA Bratislava, Přednosta vojenského zdravotnictví na Slovensku, Čís. 1746, f. ZVV Bratislava, šk. 17.

132 KISS, ref. 56, s. 91.

133 Tamže, s. 88.

V susedstve tábora v Majeri bol vybudovaný aj vojnový cintorín.¹³⁴ Ďalší vojnový cintorín vznikol v bezprostrednej blízkosti skladu pušného prachu (tzv. magazín) na okraji mesta v smere na obec Podlavice.¹³⁵

Barakový tábor sa už krátko po svojom vzniku stal v meste výrazným vojnovým fenoménom. Napríklad Terézia Vansová si v liste z 29. apríla 1915 všimla práve sekundárny moment existencie tohto zdravotníckeho zariadenia, a to špecifické sociálne väzby: „*Divný je ten život tam von – divné sú to teraz a čudesné útvary spoločenské... Ale za ošetrovatelku do barakov by som si dcéru, mladé dievča, nedala. Starším už nepoviem, ale mladé neskúsené dievčatá sú tam vystavené nielen rozličnému pokušeniu, ale i pomlúvam, ako sa ponosovala jedna z nich. Inšie je tam, kde idú na deň a večer prídu domov. I tak je dosť klebiet... ale vraj viac o lučenských apolónkach*“.¹³⁶

Prekonaním krízy na bojisku a postupným vzdialením sa ruského frontu od hraníc Uhorska v máji 1915 význam pozorovacích staníc s ich primárnym cieľom identifikácie, karantény a liečby infekčných chorôb poklesol. Posledné z nich ukončili svoju činnosť v marci 1916.¹³⁷ Postupne boli transformované na iný typ zdravotníckych zariadení, čo sa stalo aj v meste pod Urpínom.

Banskobystrická pozorovacia stanica sa za uvedených, zmenených okolností v roku 1916 stala špecializovaným liečebným ústavom so zameraním na liečbu tuberkulózy. Zároveň ústav prešiel do kompetencie Uhorského kráľovského úradu pre záležitosti invalidov.¹³⁸ Pre vojakov chorých na tuberkulózu tu boli vybudované aj tzv. odpočinkové drevené haly s lôžkami.¹³⁹ V roku 1916 chod tohto ústavu okrem jeho vedúceho zabezpečovalo 9 vedúcich oddelení, 1 špecialista na choroby krčné a ušné, 1 vedúci laboratória, 11 medikov, 58 ošetrovateliek, 235 vojakov a 50 ruských zajatcov.¹⁴⁰

134 Na vojnovom cintoríne pri Majeri bolo pochovaných 1380 vojakov. VHA Bratislava, f. Vojnové hroby a cintoríny, šk. 2.

135 Na vojnovom cintoríne v smere na obec Podlavice našlo svoj posmrtný odpočinok 478 vojakov. VHA Bratislava, f. Vojnové hroby a cintoríny, šk. 2.

136 LA SNK Martin, List Terézie Vansovej Márii Francisciovej z 29. apríla 1915, f. Terézia Vansová, sign. 121 A 3. Tvar apolónka použitý Vansovou pochádza z maďarského výrazu ápolónó, teda opatrovatelka.

137 KISS, ref. 56, s. 89.

138 Tamže.

139 VHA Bratislava, Přednosta vojenského zdravotníctví na Slovensku, Čís. 1746, f. Zemské vojenské velitelství Bratislava, šk. 17.

140 KISS, ref. 56, s. 91.

Vojnový ošetrovací ústav (Hadigondozó Intézet)¹⁴¹ svoju činnosť vykonával do konca októbra 1918. Následne sa jeho personál a aj pacienti rozišli do svojich domovov. Aj v tomto prípade boli viaceré baraky opotrebované alebo poškodené do takej miery, že sa už krátko po skončení vojny ukazovala naliehavá nutnosť ich rekonštrukcie alebo asanácie.

Druhým výrazným pilierom starostlivosti o zranených a chorých v meste bola spomínaná záložná nemocnica, ktorá pôsobila vo viacerých budovách. Naďalej užívala napríklad aj priestory nového katolíckeho gymnázia, katolíckeho chlapčenského spolku a 2. poschodia justičnej budovy (sedrie). Spomínané budovy boli administratívne prevzaté armádou v decembri 1916.¹⁴² Pri kapacite približne 1000 lôžok záložnej nemocnice v tomto roku (1916)¹⁴³ vynikne neúnosný stav z prvých mesiacov vojny a improvizácia, s ktorou bol tento problém riešený.

Na území košickej honvédskej oblasti ďalej počas vojny vzniklo viacero rekonvalescenčných oddielov, medzi nimi aj oddiel v Banskej Bystrici. Informácia o jeho konštituovaní bola rozkazom vydaná už 2. januára 1915.¹⁴⁴

Rovnako ako sa stali neodmysliteľnou súčasťou mesta vojaci schopní služby, tak tomu bolo aj v prípade vojakov chorých a zranených. Tí, ktorí prešli superarbitračným konaním, a boli z armády prepustení ako ďalšej vojenskej služby neschopní, teda aj ako vojnoví invalidi, sa stali takisto súčasťou bežného koloritu mesta. Táto sociálna skupina obyvateľstva bola v meste zastúpená aj dlho po skončení prvej svetovej vojny.

141 Barakový tábor pozorovacej stanice figuruje v dobových dokumentoch aj pod týmto názvom.

142 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, K. u. k. Militärkommando Kassa, B. A. Nr. 14258, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 508.

143 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Nagyméltóságú Minister Úr! Kegyelmes Uram! Kelt Besztercebányán 1916.évi július hó 13-án, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

144 VHA Bratislava, M. kir. honvéd kerületi parancsnokság Pozsony, 1. számú Honvéd Kerületi Parancsnoksági Parancs, Pozsony 1915 évi január hó 2-án, f. IV. HKP, šk. 499.

IV.

HOSPODÁRSTVO MESTA 1915 – 1918: ROKY INTENZÍVNEJ EXPLOATÁCIE

Pretrvávajúci nedostatok odborného personálu

Problémy s nedostatkom odborného personálu vo viacerých odvetviach hospodárstva mesta pokračovali aj v ďalších vojnových rokoch. Viaceré podniky sa prostredníctvom rôznych inšancií obracali na rakúsko-uhorskú armádu s naliehavými žiadosťami o uvoľnenie – „vyreklamovanie“ konkrétnych osôb. Treba zdôrazniť, že armáda nemala prílišné „pochopenie“ pre kladné riešenie takýchto žiadostí, k čomu prispievalo aj ich množstvo. S predlžovaním konfliktu sa navyše evidentným ukazovalo aj to, že armádu v prípade vojaka so zníženou klasifikáciou (vplyvom zranenia alebo choroby) „zaujímal“ len to, do akej miery ho môže ďalej využívať v aktívnej službe. Len v menšej miere bola braná na vedomie schopnosť uplatnenia sa takéhoto vojaka v jeho „civilnom“ povolaní.¹⁴⁵

V žiadostiach o uvoľnenie konkrétnych osôb zo zväzku rakúsko-uhorskej armády boli obšírne charakterizované relevantné dôvody. Bližšie môžeme charakterizovať dve z nich. Napríklad, podžupan Zvolenskej župy sa 19. marca 1916 zaoberal žiadosťou o ďalšie predĺženie uvoľnenia z vojenskej služby pre prevádzkového vedúceho mestskej elektrárne G. Horárika. Autor žiadosti apeloval na podžupana viacerými pádnymi argumentmi. Tak bolo napríklad konštatované, že stroje i elektrická sieť v meste pracujú v neprestajnom preťažení, ktoré bolo zapríčinené vojenskými inštitúciami, resp. podnikmi pod vojenským dozorom (továrne na súkno, barakový tábor, záložná nemocnica atď.). Zhoršený stav elektrárne bol podporený aj zmienkou o zlom fyzickom stave dvoch stĺpov vysokého napätia vo februári uvedeného roku, ktoré, nebyť pohotového zásahu vedúceho, mohli spôsobiť masovú katastrofu. Toto všetko bolo ešte zvýraznené v podstate

145 Bližšie pozri hlásenie riaditeľa Liečebného rekonvalescenčného ústavu v Bratislave z 18. septembra 1918, ktoré potvrdzuje tento trend: CHORVÁT, P. – ZAŤKOVÁ, J. – ČAPLOVIČ, M.: Pramene k vojenským dejinám Slovenska IV/1, Rakúsko-uhorská armáda – Slováci – Slovensko v období prvej svetovej vojny 1914 – 1918. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2016, s. 245 – 246. ISBN 978-80-89523-39-9.

už redundantným tvrdením, že „podnik je vo veľmi kritickej situácii“. V údajoch o Horárikovej osobe bolo pritom okrem iného uvedené, že ako záložný dôstojník bol na ruskom fronte už dvakrát ranený.¹⁴⁶

Druhý príklad – list obchodníka s potravinovými komoditami V. Rosenauera, ktorý sa 13. júla 1916 takisto usiloval uvoľniť svojho pracovníka (skladníka) zo služby v armáde, nepriamo obsahuje ďalšie zaujímavé údaje o ťažkej hospodárskej situácii mesta. Vzhľadom na svoju pozíciu pri distribúcii a skladovaní poľnohospodárskych produktov a artiklov potravinárskeho priemyslu v meste Rosenauer uviedol viaceré špecifické dôvody a problémy. Konštatoval komplikácie s distribúciou potravín pre miestne vojsko, študentstvo a ďalšie osoby, ktoré sa zdržiavajú na jeho území v dôsledku vojnového konfliktu a musia byť živené. Odhadom vyčíslil dokonca spomínaný počet týchto obyvateľov, ktorý pôsobením armády výrazne narástol. Zmienil sa aj o „všeobecne známych dopravných ťažkostiach“, drahote potravín ba dokonca o ich nedostatku, ktorý sa už „stal citeľným“. Len následne, v závere listu požiadal o uvoľnenie svojho zamestnanca, ktorého predtým uznali schopným na domobraneckú službu.¹⁴⁷

Nedostatok odborného personálu bol okrem vyššie charakterizovanej iniciatívy už od roku 1914 riešený zamestnávaním žien a detí. Najmä ženy sa, paradoxne, vplyvom vojnového konfliktu dostali do nového sociálneho postavenia. V zmenenej situácii mali príležitosť disponovať vlastnými peniazmi a samy rozhodovať o rodine.¹⁴⁸ Vojna urýchlila emancipáciu žien dokonca do takej miery, že aj na príklade Banskej Bystrice a jej priemyselných (textilných) podnikov v roku 1918 vidíme ženu – robotníčku, ktorá sa nekompromisne a sebedovomo dožaduje svojich práv.

Priemyselné podniky 1915 – 1918

Výkonnosť priemyslu všeobecne patrila k rozhodujúcim predpokladom víťazstva vo vojnovom konflikte rokov 1914 – 1918. Najdôležitejšou podmienkou nerušenej výroby v dominantných priemyselných odvetviach bol, ako už bolo naznačené, dostatok personálu, zabezpečenie energetických zdrojov, resp. surovín a distribúcia výrobkov nevyhnutných pre bojujúce armády v poli. Rastúce problémy a obmedzovanie jednotlivých výrobných faktorov viedli cez vojnu na

146 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Nagyságos Alispán Úr! Besztercebánya, 1916. március 18, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

147 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Nagyméltóságú Minister Úr! Kegyelmes Uram! Kelt Besztercebányán 1916.évi július hó 13-án, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

148 Slovensko v 20. storočí, ref. 81, s. 184.

jednej strane k odstaveniu mnohých podnikov, resp. celých odvetví priemyslu. Na druhej strane podniky nevyhnutné pre vedenie vojny dostali punc strategického charakteru, ich kontroly sa zmocnila armáda a prísne dohliadala na nerušený proces výroby.¹⁴⁹

Táto všeobecná charakteristika sa naplno prejavila aj v Banskej Bystrici. Osobitné postavenie v tomto období nadobudli spomínané miestne textilné závody – továrne na súkno, ktoré sa takisto dostali pod vojenský dozor.¹⁵⁰ Tieto podniky vo vojnovom období zaznamenali konjunktúru a ich dôležitosť si prostredníctvom armády uvedomoval aj štát. Na druhej strane ich majitelia nedokázali dlhodobo čeliť tlaku vonkajších kritických faktorov, resp. uspokojovať požiadavky robotníkov a robotníčok znásobené informáciami o revolučnom dianí v Rusku.

23. marca 1918, po predchádzajúcom niekoľkodňovom zámernom spomaľovaní výroby (tzv. amerikanizovanie), tak vstúpilo do štrajku 60 robotníčok továrne na súkno, situovanej v blízkosti honvédskeho kasárni (ubikácií). Dôvodom tohto štrajku bola nespokojnosť so mzdovými pomermi v podniku, všeobecná drahota a nedostatok potravín. K tomuto „*doposiaľ nepoznanému agresívnemu vystúpeniu*“ (podľa mienky mestských policajných orgánov) prispel aj kontakt s navrátilcami z ruského zajatia, s ktorými sa zamestnankyne stretávali počas ranných a obedných prestávok. Na miesto štrajku bol vyslaný zástupca hlavného mestského policajného kapitána, ktorý sa po vyhodnotení situácie rozhodol do podniku povolať vojenskú asistenciu. Po zvýšení miezd a ďalších prísľuboch, týkajúcich sa založenia spotrebného družstva a zaopatrovania súknom, sa robotníčky vrátili späť k strojom.¹⁵¹

Napriek týmto čiastkovým zlepšeniam sa zaopatrenie robotníctva v spomínaných súkenkách radikálne nezlepšilo. Ešte začiatkom októbra 1918 si dozorný vojenský orgán všimol, že robotníci jedného takéhoto podniku sú nespokojní vplyvom nedostatku petroleja a potravín. Napriek opätovnému verbálnemu vyzdvihnutiu významu tejto továrne štát už nemal prostriedky na zlepšenie tohto stavu.¹⁵²

149 Slovensko v 20. storočí, ref. 81, s. 126.

150 V máji roku 1916 sa v súvislosti s predraženým nákupom vlny uvádzajú súkenky Ruttkay a Furgyik, okrem ktorých však v meste existovali aj ďalšie podniky tohto priemyselného zamerania. MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Zólyomvármegye alispánjától, Szám 3538/ 1916, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

151 MV SR ŠA Banská Bystrica, Másolat, Besztercebánya szab. kir. város rendőrfőkapitányától 29/918 res., f. Podžupanské prezidiálne spisy, šk. 16.

152 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M. kir. honvédelmi ministérium, Munkásügyi élelmezési bizottság, 1783. szám/ M. é. b. 1918, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 520.

Vojnoví zajatci

Do hospodárstva mesta, počínajúc rokom 1915, zasiahli aj vojnoví zajatci.¹⁵³ Prvé osoby s týmto štatútom (zranení ruskí vojnoví zajatci) sa pritom v meste „objavili“ už na jeseň 1914, pútajúc napríklad zvýšenú pozornosť personálu záložnej nemocnice, kde boli ošetrovaní.¹⁵⁴ Je pochopiteľné, že na zajatcov boli sprvoti zvedaví aj viacerí tunajší obyvatelia, a to aj vzhľadom na informácie, ktoré o nich šírila dobová rakúsko-uhorská propaganda.

Na území košickej honvédskej oblasti bolo k 29. septembru 1915 na práce nasadených približne 40 000 ruských zajatcov, ako o tom banskobystrického mešťanostu informoval tunajší posádkový veliteľ plukovník Jankovich.¹⁵⁵

Zajatci boli dávani k dispozícii mestskej rade i tunajším súkromným firmám z rôznych zajateckých táborov v monarchii. Napríklad, 21. novembra 1915 boli zo zajateckého tábora v Dunajskej Strede odoslaní pre potreby mestskej rady 16 zajatci s prikrývkami, slamníkmi a vankúšmi.¹⁵⁶ V rovnaký deň (21. november 1915) mesto zároveň prevzalo 13 ruských zajatcov z identického tábora, ktorí predtým pracovali na poľnohospodárskom majeri rodiny Herritz v Hornej Mičinej.¹⁵⁷ Zajatci z tábora v obci Kleinmünchen (Linz) v počte 29 osôb zas boli pridelení stavebnej a inžinierskej firme Hugyec & Rosenauer.¹⁵⁸

Pridelovanie zajatcov na práce pokračovalo aj v ďalšom období, pričom tento fenomén zo sociálneho a hospodárskeho hľadiska zasahoval predovšetkým vidiek, preň bol primárne typický.

V živote mesta predstavovali títo muži špecifickú zložku. Výrazným sprievodným znakom ich pôsobenia bolo, že museli byť živení a ubytovaní. Zároveň bolo potrebné na zaistenie ich práce vyčleniť aspoň minimálny vojenský dozor, ktorý tak nemohol byť využitý inde. Opäť treba zdôrazniť, že iné sociálne posta-

153 K problematike vojnových zajatcov na území monarchie s ohľadom na územnú kompetenciu Vojenského veliteľstva Bratislava bližšie pozri: ZAŤKOVÁ, J.: Zabudnutí vojaci, Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914 – 1918. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2013. e-ISBN 978-80-89523-22-1.

154 KOLLÁR, ref. 37, s. 6.

155 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, M. kir. honvéd állomás parancsnokság, 1290/915 Háp. szám., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

156 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Cs. és kir. hadifogolytábor Dunaszerdahely, Ad D K. Nr. 3262/ 1915, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

157 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 480 sz./916, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463. V hlásení je mylne uvedený dátum prevzatia zajatcov – 21. november 1916 – pretože list riaditeľa hospodárstva a vodárne mesta je datovaný už 10. júla 1916.

158 Dokument tejto firmy je datovaný 6. marca 1916, pričom zajatci jej už boli predtým pridelení. MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Hugyec és Rosenauer, mérnök, építőmester, vállalkozó Besztercebányán, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

venie mali na vidieku, na tamojších poľnohospodárskych usadlostiach, kde boli aktívne zapojení napríklad aj do obrábania pôdy alebo do zberových prác.¹⁵⁹

Pracovné nasadenie a výkony vojnových zajatcov boli pritom neraz limitované viacerými faktormi. Bola to napríklad apatia voči úsiliu nepriateľského štátu alebo túžba po domove, ktoré vo viacerých prípadoch prerástli do útekov. Existovali aj ďalšie obmedzenia ich pracovného využitia (iné pôvodné profesionálne zaradenie, znížená pracovná schopnosť po zranení alebo chorobe, neadekvátne pracovné podmienky atď.). Napríklad sám hlavný župan si v hlásení z 1. decembra 1915 všimol, že podmienky zajatcov pracujúcich v lesoch pri Dolnom Harmanci a Uľanke nie sú zodpovedajúce. Pracujúci zajatci neboli pred sychravým počasím v ubytovacom zrube dostatočne chránení (slabé zastrešenie, nedostatok slamy, tenké konské deky na spanie).¹⁶⁰

Uzavretie mieru s Ruskom, resp. Rumunskom a koniec prvej svetovej vojny vyriešili otázku zotrávania vojnových zajatcov na území mesta i monarchie. Tí sa postupne začali vracieť do svojich domovov, kam si privážali individuálnu skúsenosť s absolvovaným zajatím.

Zber druhotných surovín, potravín a prírodných materiálov

Dôležitou súčasťou vojnového hospodárstva mesta v rokoch 1915 – 1918 bol zber druhotných surovín, potravín a prírodných materiálov. Tento proces začal už krátko po vypuknutí vojny. Podobne ako pri vojnových pôžičkách a ďalších obdobných akciách organizovaných štátom sa očakávalo, že obyvateľstvo uvedené komodity poskytne dobrovoľne a rado. Zbieralo sa prakticky všetko, čo mohlo podporiť vojnové úsilie, napríklad papier, guma, použitý textil, kovy, potraviny, rastliny, plody, iné prírodné materiály atď.

Dňa 17. augusta 1914 vojaci odchádzajúci z mesta na front dostali od civilného obyvateľstva množstvo potravín na cestu, dokonca aj tabak a cigary.¹⁶¹ V ďalšom období bol zber potravín pre vojakov realizovaný aj prostredníctvom Červeného kríža. Táto iniciatíva mala všeobecne klesajúcu tendenciu, ktorá súvisela so vzrastajúcou drahotou potravín a ich nedostatkom.

159 Napríklad len vďaka pôsobeniu vojnových zajatcov sa podarilo v susednom okrese Ružomberok (Liptovská župa) včas a v dostatočnej miere realizovať žatevné práce v roku 1916. MV SR ŠA Bytča, A rózsahegyí járás fõszolgabirajától, f. Liptovská župa II, šk. 2321.

160 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Zólyomvármegyé fõispánja, 1932. szám./1915 fõisp., f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 463.

161 Bližšie pozri: DESEÖ, ref. 29, s. 17.

Ohľadom druhotných surovín bolo ich získavanie organizované najmä prostredníctvom už spomínaného Vojnového podporného úradu. Propagandistickú podporu akcii poskytovala najmä periodická tlač a osobitne vydávané vyhlášky alebo plagáty. K zbieraniu kovov napríklad Banskobystričanov nabádal 25. novembra 1915 aj miestny renegátsky časopis Krajan: „*Všetci musíme prispieť k tomu, aby naše vojsko týmito prostriedkami zaopatrené bolo*“.¹⁶²

V júni 1916 Vojnový podporný úrad v duchu hesla „*Všetko pre armádu*“ ohlásil celoštátny zber vlneného, kaučukového a gumeného odpadu. Vedúci tohto úradu podmaršal Armin Kirchner vo výzve na zber zdôraznil: „*Ešte raz poukážem na veľký význam tejto akcie! Obecenstvo musí byť bezpodmienečne poučené a musí zobrať na vedomie, že každý neupotrebitelný kúsoček handry sa mení na dôležitý prostriedok k víťazstvu, nezanedbateľnou podmienkou ktorého tak sú teplý odev pre vojakov, dechtový papier chrániaci od dažďa alebo snehu a strelná bavlna*“.¹⁶³

Ďalšou dôležitou akciou, ktorej sa v prvej svetovej vojne nevyhla ani Banská Bystrica, bol zber prírodných materiálov. Išlo napríklad o žihľavu, listy niektorých určených rastlín, byliny, plody (napríklad gaštany) atď. Tie v tomto hektickom období nahrádzali, resp. čiastočne nahrádzali nedostatkový sortiment produktov potravinárskeho a textilného priemyslu.

Zber druhotných surovín, potravín a prírodných materiálov predstavoval dôležitý zdroj komodít a materiálu. S neočakávanou dĺžkou konfliktu však prílev týchto produktov, založený predovšetkým na vlastenectve, spolupatričnosti a obetavosti občanov klesal. Pomerne skoro, už v roku 1915, sa ukázalo, že tieto zdroje sú nedostatočné, a tak štát už v druhom vojnovom roku siahol po rekviráciách. Zber surovín síce pokračoval až do konca prvej svetovej vojny, no z hospodárskeho hľadiska neznamenal taký zdroj ako ich oktrojované získavanie.

Rekvirácie kovov a ďalších materiálov

Vzhľadom na nedostatok niektorých materiálov a surovín dôležitých pre vedenie vojny, ktorý sa prejavil už v roku 1915 a ktorý nebolo možné nahraďiť obvyklými spôsobmi, bola rakúsko-uhorská monarchia nútená siahnuť k ich rekvirácii.

162 Bližšie pozri: Krajan, roč. 12, 1915, č. 47, s. 3.

163 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Az országos gyapjú-, kaucsuk- és gummihulladékgyűjtés, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

Najdôležitejšie vzhľadom na mestá boli rekvirácie kovov, ktoré prebiehali už v roku 1915.

Napríklad, na základe nariadenia ministra vlastibrany 10. 297/ eln. 20/b/1915 z 31. júla 1915 štát získaval mosadzné a medené súčiastky (menšie kotly) liehovarov.¹⁶⁴ To sa týkalo napríklad aj banskobystrickej firmy Steiner & Löwy, od ktorej tento materiál prevzala Komisia pre preberanie kovov v Miškovci.¹⁶⁵

Už v decembri tohto roku (1915) sa mali mestá naďalej podieľať na tomto rekviračnom procese. Konkrétne mali čím skorej oznámiť akciovej spoločnosti Centrum kovov Krajín svätej koruny uhorskej (Magyar Szent Korona Országainak Fémközpontja), ktoré kovové prvky zariadení v správe mesta (jatyky, kúpele, vodárenské, elektrárenské, cestné budovy a objekty atď.) možno získať bez ujmy, resp. nahradiť ich iným, menejhodnotným, ale funkčným kovovým materiálom.¹⁶⁶

Spomedzi kovov mala pre vedenie vojny mimoriadny význam predovšetkým meď. To viedlo k tomu, že ministerstvo vlastibrany nariadilo pod číslom 22190. eln. 20 b./1916 rekviráciu striech, strešných prvkov a hromozvodov z tohto kovu a ich výmenu za menejhodnotný kov. Úrady verejnej správy, súkromné osoby a niektoré ďalšie inštitúcie v meste boli o tom informované banskobystrickým mešťanostom 18. novembra 1916. Nariadenie uvádzalo aj postihy za jeho nedodržanie.¹⁶⁷

Ešte v tomto roku (1916) prišiel nariadením identického ministra rad aj na kovové predmety v domácnostiach. Do týchto rekvirácií spadali predmety obsahujúce minimálne 50 percent medi, mosadze, bronzu, tombaku (mosadz s malým obsahom zinku), cínu a cínových zliatin. Rekvirované však boli aj určené kuchynské nádoby a predmety vyrobené z „čistého“ niklu. Premenené na drobné, gazdiné a majitelia domácností vôbec museli v prospech vojnového úsilia oželiť napríklad svoje kuchynské nádoby a formy na varenie, kotly, tácky, svietniky, mažiare, žehličky, závažia (počínajúc 500 gramovou hmotnosťou), tyče na zavesenie záclon, staré vane atď. Jedálenské príbory si mohli ich majitelia predbežne ponechať.¹⁶⁸

164 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, A magyar királyi honvédelmi miniszter 10. 297/ elnöki 20 b. 1915. számú rendelete a termelési adó eső szeszfőzdek berendezéseinek (pálinkafőző kis üstök) átadása tárgyában, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

165 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Fémátvételi bizottság Miskolc, Másolat, 190 szám, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

166 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Magyar Szent Korona Országainak Fémközpontja, Budapest, 1915. évi december hó 16-án, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

167 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Hirdetmény, Besztercebánya, 1916. évi november hó 18-án, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

168 Bližšie pozri: SÁRKÁNY, O.: Tájékoztató a háztartási fémek rekvirálásáról az összes budapesti és

V máji 1917 sa majitelia všetkých priemyselných a iných podnikov v meste museli v prospech „vojnových cieľov“ vzdať súčiastok svojich strojov vyrobených z niklu a medi, olova, cínu, resp. zliatin týchto kovov.¹⁶⁹

Obdobným spôsobom bola v roku 1917 realizovaná aj výmena medených kúpeľňových ohrievacích valcov.¹⁷⁰ Predchádzala mu inventarizácia kúpeľní v meste, ktoré disponovali týmto zariadením.

Ohľadom spomínanej rekvirácie medených strešných prvkov bolo na 17. septembra 1917 vytýčené komisionálne rokovanie medzi Vojenským veliteľstvom v Košiciach a majiteľmi 51 objektov v meste. Zo známejších inštitúcií sa mali na rokovaní zúčastniť napríklad aj zástupcovia biskupskej rezidencie, lesného riaditeľstva, zápalkárne, mestskej rady alebo valcového mlyna. Zo súkromných osôb bol na rokovanie pozvaný napríklad aj výtvarník Dominik Skutecký.¹⁷¹

Dňa 22. októbra 1917 mešťanosta Csesznák informoval obyvateľov a podniky (osoby a vybrané inštitúcie) o ministerskom nariadení z 11. októbra 1917. To sa konkrétne týkalo odovzdávania ďalších predmetov z medi (resp. z jej zliatin), niklu, hliníka a cínu. Štátu tak malo byť odovzdané takmer všetko z týchto kovov, čo ešte malo nejakú hospodársku hodnotu. Išlo napríklad aj o reklamné tabule, kľúče nad 10 gramov, zámky, jednoduché dekoratívne predmety, gombíky, zvony s priemerom do 25 centimetrov atď. V tejto etape rekvirácií prišiel rad aj na jedálenské príbory. V prípade nedodržania tohto nariadenia hrozil osobám, resp. inštitúciám opäť postih.¹⁷²

Osobitne boli rekvirované kostolné a iné väčšie zvony. Dňa 11. septembra 1917 boli napríklad zrekvirované tri zvony zo zvonice mestského hradu o celkovej hmotnosti viac ako 2 tony (2111 kilogramov) a dva hodinové zvony mestskej hodinovej veže na námestí (1308 kilogramov zvonoviny). V obidvoch uvedených prípadoch bola ich vlastníkom cirkev. Vojenské veliteľstvo v Košiciach za tieto zvony zaplatilo stanovenú sumu, takpovediac úradný odhad, 4 koruny za kilogram.¹⁷³

vidéki fémbeváltó helyek helységyszerinti mutatójával. Budapest : Stephaneum Nyomda, b. r.

169 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 3945/1917 szám, Hirdetmény, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

170 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Magyar királyi honvédelmi minister, 11281 szám/eln. 20/b – 1917, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

171 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, K. u. k. Militärkommando in Kassa, B. A. Nr. 9950, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

172 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Felhívás hadicézlokra igénybevett fémtárgyak beszolgáltatására, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

173 K rekvirácii zvonov v Banskej Bystrici existuje správa mestského farára J. Kohútha a ďalšie dokumenty zamerané najmä na finančnú stránku akcie: MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 516, sign. VI/ 51.

Existovali však aj výnimky spod rekvirácie kovov. V takýchto prípadoch išlo o predmety mimoriadne významnej kunsthistorickej hodnoty alebo o majstrovské diela umeleckého remesla. Napríklad Ignác Keme bývajúci na Námestí Bela IV. bol vo februári 1918 ako majiteľ vyňatý spod rekvirácie dvadsiatich kusov historických dverných kovaní.¹⁷⁴ Už predtým, 22. októbra 1917 boli, rozhodnutím ministra obchodu, vzhľadom na svoju umeleckú hodnotu, spod rekvirácií predbežne „oslobodené“ medené kupoly strážnej (hodinovej) veže a zvonice barbakánu tzv. mestského hradu, ďalej medená strecha kupoly a ďalšie medené prvky (odkvapové rúry) farského kostola.¹⁷⁵ Toto rozhodnutie pritom nebolo vzhľadom na všetky spomínané stavby a ich medené prvky definitívne. Vojské veliteľstvo v Košiciach koncom leta 1918 opäť prejavilo záujem o rekviráciu medených (strešných) častí farského kostola, zvonice barbakánu¹⁷⁶ a tiež hodinovej veže.¹⁷⁷ Podľa hlásenia mešťanostu z 26. októbra 1918 sa napokon už administratívne začala rekvirácia kovovej veže farského kostola, ktorú realizovalo Oddelenie medenej akcie Vojského veliteľstva v Košiciach.¹⁷⁸ Od tejto rekvirácie tak spomínaný kostol „zachránil“ len koniec vojny o niekoľko dní neskôr.

Rekvirované neboli len kovy. V októbri roku 1915 sa začala rekvirácia nedostatkovej gumy (surového kaučuku a pneumatík).¹⁷⁹ Už v januári 1916 bolo vydané ďalšie nariadenie rozširujúce jej rekviráciu.¹⁸⁰ K dispozícii sú informácie o firmách, ktoré poskytli štátu tento materiál (Wünsch a spol., Hügyecz & Rosenauer atď.).¹⁸¹ Nedostatok tejto komodity viedol v roku 1917 dokonca k prihlasovacej evidencii gumených prvkov (okrajov) biliardových stolov v meste.¹⁸²

174 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 1610/1918 szám., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 481.

175 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Másolat, Kereskedelemügyi m. kir. minister, R 44 874/917 sz., f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

176 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Másolat 7777/1918 vár. tanácsi számhoz, Vallás és közoktatásügyi m. kir. minister 159233-1918 szám/III/a, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480. Dokument sa týka administratívnych aktov z 5. a 11. septembra 1918.

177 Figyelő, roč. 12, 1918, č. 601 (39), s. 4. V tomto periodiku vydanom 29. septembra 1918 sa uvádza odročenie rekvirácie „medeného materiálu“ týchto troch objektov.

178 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 8318/1918 szám. Határozat, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

179 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Zólyomvármegyé alispánjától, szám 7334/1915, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

180 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Másolat, Magyar királyi honvédelmi minister, 163/ eln. szám/20-b, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

181 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

182 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Bejelentőlap a gumi szegéllyel ellátott tekeasztalokról /biliárd/ és a tekeasztalok szegélyezésére szolgáló gumianyagokról, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

Štát od roku 1915 prostredníctvom zmocňovacích zákonov reguloval aj obchod s vlnou.¹⁸³ O dva roky neskôr – v roku 1917 – boli do rekvirácií na vojnové ciele zahrnuté všetky formy spracovaných kozích, ovčích a jahňacích koží.¹⁸⁴ V poslednom vojnovom roku štát dokonca reguloval disponovanie a voľný predaj viacerých poľnohospodárskych plodín, resp. semien (kapusta repková, ľaničník siaty, kapusta poľná olejnatá, horčica roľná; semená ľanu, konope, buka, duba, tekvice, slnečnice atď.).¹⁸⁵

Z toho, čo sme uviedli, je evidentné, že rekvirácie predstavovali neoddeliteľný rys vojnového hospodárstva a výrazne zasiahli aj Banskú Bystricu. V posledných dvoch rokoch vojnového konfliktu pozorujeme zo strany štátu evidentnú snahu zrekvirovať takmer všetko, čo ešte mohlo prispieť k vojnovému úsiliu. Napriek tomu, že v povedomí verejnosti sú najviac pertraktované a akcentované rekvirácie zvonov, tie predstavovali len povestnú špičku ľadovca. Rekvirácie zároveň znamenali výraznú skúšku a zaťaženie obyvateľstva v tom zmysle, že štát pri vojnovom úsilí siahal na ich súkromný majetok. V porovnaní s dobrovoľným zberom viacerých surovín sa ako problém javil donucovací charakter jednotlivých nariadení, ktoré sa stupňovali, a boli sprevádzané aj reštrikciami za ich neuposlúchnutie.

Stravovanie obyvateľstva ako reflexia vojnového hospodárstva

Poľnohospodárska prvovýroba Zvolenskej župy nebola schopná zabezpečiť väčšinu potravín pre svojich obyvateľov ani v mierových časoch, o vojne ani nehovoriac.¹⁸⁶ Zhoršujúca sa hospodárska situácia rakúsko-uhorskej monarchie v priebehu vojnového konfliktu, za situácie, keď štát musel živiť niekoľkomiľiónovú armádu v poli, mala bezprostredný, negatívny vplyv na stravovanie obyvateľstva v meste. Dialo sa tak napriek tomu, že ani Banská Bystrica a ani Zvolenská župa sa počas vojny nestali frontovým pásmom.

Už druhý vojnový rok (1915) priniesol v stravovaní a v zásobovaní mestského obyvateľstva potravinami výraznejšie problémy. Štát v tomto roku zaviedol

183 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Kereskedelemügyi m. kir. minister, 33154/915 sz./VI.C, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

184 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, A m. kir. minisztériumnak 390/1917. M. E. számú rendelethe, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480. Toto nariadenie zároveň zakazovalo strihanie zvieracích zdochlín.

185 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 6056/1918 szám, Hirdetmény, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

186 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Nagyméltóságú Minister Úr! Kegyelmes Uram! Kelt Besztercebányán 1916.évi július hó 13-án, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

prídellový systém zásobovania. Potravinové lístky na chlieb a múku boli uvedené do obehu začiatkom januára 1915 v Budapešti, s menším oneskorením aj v ostatných uhorských mestách. S prehlbovaním ekonomickej a zásobovacej krízy sa na prídel začali postupne predávať cukor, mlieko, masť, chlieb, zemiaky, káva a tiež mydlo.¹⁸⁷

Banskobystričania si museli v tomto ťažkom období (už v roku 1915) zvykať napríklad aj na náhradkový kukuričný chlieb, ktorý spôsobil jednotlivcom aj trávajúce ťažkosti. Je ďalej nemenej zaujímavé, že napríklad už v apríli tohto roku boli pre mesto typické aj rady pred pekárnou a všeobecný nedostatok chleba, resp. pečiva. Opäť veľmi výstižne to charakterizovala Terézia Vansová, keď sa v súkromnom liste príbuznej, využíjúc v ňom prvky zvolenského nárečia, pošťavovala: „*Tu len ráno dostať chlieb: okolo piatej sa už pekári ako v obliehaní, ľudí množstvo čaká na chlieb – aj tak všetci nedostanú. Rožky tiež len zavčas rána, malilinké a po 5 hal. jeden, i tie, že už nebudú piecť od mája. Nuž smutné výhľady do budúcnosti.*“¹⁸⁸

V situácii nedostatku základných potravinových článkov, v konfrontácii s ťažko predvídateľnou budúcnosťou a perspektívou konfliktu sa obyvatelia mesta snažili zaobstarať si potraviny aj od príbuzných, priateľov a známych z vidieka, najmä z úrodnejších južných žúp Uhorska. Do začiatku rekvirácií predstavoval vidiek potravinovo stabilnejšie prostredie, v niektorých oblastiach aj potom.

Ako už bolo spomenuté, rok 1916 priniesol len ďalšie prehĺbenie nedostatku potravín a drahotu. To spôsobilo prekvitanie čierneho obchodu s potravinami.

Nedostatok potravín modifikoval aj ponuku tunajších reštaurácií a jedální. Pre ľudové jedálne boli napríklad tlačou vydávané recepty na jednoduchšie jedlá, medzi ktorými mali významné postavenie prívarky.¹⁸⁹ Neprekvapuje preto, že jedálny lístok mestskej spoločnej jedálne v Banskej Bystrici v týždni od nedele 20. novembra 1917 bol nasledovný: Nedeľa: Mäsová polievka, kapustový prívarok s prílohou; Pondelok: Zapražená polievka, prosná kaša; Utorok: Paradajková polievka, kel; Streda: Guláš; Štvrtok: Hubová polievka, hrachový prívarok; Piatok: Fazuľová polievka, kapustové fliačky; Sobota: Zemiaková polievka, fazuľový prívarok.¹⁹⁰

187 Slovensko v 20. storočí, ref. 81, s. 174.

188 LA SNK Martin, List Terézie Vansovej Márii Francisciovej z 29. apríla 1915, f. Terézia Vansová, sign. 121 A 3.

189 Blížšie pozri napríklad: POPPER, C.: *Népétkezők kékikönyve*. Budapest : Franklin, 1914.

190 Blížšie pozri: Figyelő, roč. 12, 1917, č. 557 (20), s. 6.

Intervencie mestskej rady boli pritom zamerané aj na stanovenie kvality reštaurácií, jedál a ich pevných cien. Napríklad majiteľ staničnej reštaurácie a hotela Z. Schlesinger sa 9. septembra 1918 ohradzoval proti plánovanému zaradeniu svojho stravovacieho zariadenia do druhej (nižšej) kategórie. Argumentoval napríklad aj klientelou stravníkov, ku ktorej, ako zdôraznil, patril aj mešťanosta Brezna. Okrem toho špecifikoval, že v jeho kuchyni sa jedlá varia výlučne na kačacej masti alebo masle, a nepoužíva „*žiadnu lacnejšiu náhradu masti alebo rôznych loj*“.¹⁹¹

Neúrodný rok 1918 a slabé výsledky v chove ošípaných nútili hospodárske elity štátu pokračovať v trende hľadania náhrad. V týchto intenciách bol napríklad 28. septembra 1918 publikovaný obežník ministra vlastibrany, v ktorom sa konštatovalo, že ako náhrada za bravčovú masť je „...*vhodný plod buka a duba (bukvica a žalud’), z ktorého je podľa odborných náhľadov možné umelou cestou získať chutný omastok, ktorý je znamenite vhodný na výživu obyvateľstva*“.¹⁹²

V jedálnych lístkoch reštaurácií v meste sa napríklad v októbri 1918 objavili jedlá ako plnená paprika, francúzske (nakladané) zemiaky, ryby, praženica, karfiol, držky, cestoviny atď. Sortiment bol tvorený z bravčoviny, hovädziny, teľaciny, rýb ale aj hríbov.¹⁹³ Otázna je popri odstupňovanej kvalite jedál najmä klientela, ktorá si ich mohla dovoliť a aj frekvencia návštev týchto stravníkov.

Všeobecne možno konštatovať, že obyvatelia Banskej Bystrice si vo vojnovom období museli privyknúť na nedostatok potravín, ich zníženú kvalitu a v porovnaní s predvojnovým obdobím aj na ich pomerne vysoké ceny. Viaceré potravinové články nadobudli exkluzívny charakter, stali sa predmetom čierneho obchodu a aj samy osebe predstavovali významný výmenný artikel. Na niektoré jedlá alebo lahôdky museli mnohí Banskobystričania v ťažkom vojnovom období jednoducho zabudnúť. Trend nedostatku potravín zároveň naďalej existoval aj po skončení vojny.¹⁹⁴

191 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 480.

192 VHA Bratislava, Magyar királyi honvédelmi minister, 24514 szám./eln. Mezőgazdasági B. osztály 1918., f. IV. HKP, šk. 339.

193 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Hivatalos vendéglői árszabás, Érvényes 1918 évi október hó 3-tól 1918 évi november hó 3-ig, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 466.

194 Vplyvom ofenzívy maďarskej červenej armády pretrvávali v meste problémy so zásobovaním obyvateľstva potravinami ešte aj v júli 1919. Pálčivo sa pociťoval najmä nedostatok múky a cukru. Bližšie pozri: VHA Bratislava, Posádkové veliteľství v Báňské Bystrici, Čís. jed. 259/dův., Situační správa od 15./7. do 31./7 1919, f. ZVV Bratislava, šk. 10.

V.

1918 – ROZPAD MONARCHIE A VZNIK ČESKOSLOVENSKEJ REPUBLIKY

Rozpad rakúsko-uhorskej armády a excesy s účasťou vojenských osôb

Jednou z posledných organizovaných aktivít rakúsko-uhorskej armády v Banskej Bystrici bol nástup náhradného práporu banskobystriického honvédskeho pluku pri termálnych kúpeľoch na Štiavničkách 30. októbra 1918.¹⁹⁵ V súvislosti so správami o zmene režimu v Prahe, resp. v Budapešti a taktiež pod vplyvom informácií o porážkach rakúsko-uhorskej armády na talianskom bojisku sa koncom októbra a začiatkom novembra 1918 začal proces rozpadu jej posádok v zázemí.

Tento deštruktívny proces prebehol mimoriadne rýchlo. Nie je potrebné obsiahlo vysvetľovať, že vojaci sa jednoducho rozišli do svojich domovov. Snahy niektorých dôstojníkov zadržať ich, diskutovať s nimi a vysvetliť im aktuálnu politickú situáciu vyzneli naprázdno. Subordinácia už prestala existovať. Prejavovala sa bezradnosť, anarchia a apatia. Rakúsko-uhorská armáda budovaná desaťročia a vystavovaná mnohým skúškam a otrasom „veľkej“ vojny sa na území Slovenska začiatkom novembra 1918 rozpadla v priebehu niekoľkých desiatok hodín.

Dňa 3. novembra 1918 tak bol konštatovaný „...úplný rozpad banskobystrickej posádky“.¹⁹⁶ Obdobná situácia vládla aj v susedných župách. Napríklad pri mužstve brachiálneho práporu dislokovaného v Martine (Turčianska župa) sa podľa hlásenia z 2. novembra 1918 „v priebehu noci“ takisto úplne rozpadla

195 HL Budapest, M. kir. beszterczebányi 16. honvéd gyalogezred pótzászlóalj, 302 számú pótzászlóalj parancs, Beszterczebánya, 1918. október hó 29. én, f. II. 593, M. kir. 16. honvéd gyalogezred, šk. 35.

196 MV SR ŠA Banská Bystrica, Előadóí ív, Zólyom vármegye alispánja, Iktatószám 11562, f. Podžupanské písomnosti, šk. 520, inv. č. 228.

disciplína.¹⁹⁷ Náhradné jednotky spoločnej armády predtým prevelené a dočasne dislokované v Uhorsku, v prípade, že predbežne neboli dotknuté rozpadom, zároveň odcestovali do svojich pôvodných posádok. To sa týkalo napríklad zvyškov náhradného práporu haličského pešieho pluku 80 v Rimavskej Sobote (Gemersko-malohontská župa) alebo náhradnej roty cisárskeho streleckého práporu 2 v Ružomberku (Liptovská župa).¹⁹⁸

V tejto chaotickej situácii sa región Zvolenskej župy ocitol v ohni ľudových revolt, vedených vojenskými osobami, ktoré vo viacerých lokalitách prebehli s mimoriadnou brutalitou. K vzniku týchto excesov, ktoré vo viacerých obciach „zapálili“ plameň niekoľkotýždňovej anarchie a násilia, prispela súčinnosť viacerých faktorov. Bol to predovšetkým spomínaný návrat revolučne naladených frontových vojakov a vojakov z náhradných jednotiek do svojich domovov. Mnohí z nich, napriek pôvodným predpokladom a taktiež plánom novej maďarskej brannej moci (maďarskej ľudovej armády), neboli odzbrojení a demobilizovaní. V civilnom sektore sa tak bez dostatočnej kontroly ocitlo veľké množstvo vojenských pušiek, ktoré boli využívané na nekompromisné presadzovanie požiadaviek revoltujúcich, krádeže, rabovanie, pytliactvo a inú násilnú trestnú činnosť. K aktívnym účastníkom týchto excesov patrili okrem spomínaných vojenských osôb aj vojenský zbehovia, vojnoví invalidi, navrátilci z vojnového zajatia a rokmi vojny frustrované miestne slovenské obyvateľstvo.

Ďalšími dôležitými dôvodmi týchto revolt boli správy o konci vojny a rozpade habsburskej monarchie, hospodárske vyčerpanie regiónu a mylné interpretovanie pojmu sloboda. Svoju úlohu v konkrétnych lokalitách ďalej zohrala aj dlhodobá existujúca polarita a vzájomná animozita medzi obyvateľstvom a tamojšími úradníkmi rôznych orgánov verejnej správy.

Ako už bolo spomenuté, typickým sprievodným znakom týchto vystúpení bolo rabovanie štátneho a súkromného majetku, napríklad obchodov a pohostinských zariadení a (najmä na vidieku) aj budov obecných úradov spojené s ničením symbolov štátnej moci. Cieľovými skupinami týchto drastických vystúpení sa za takýchto okolností stali predovšetkým židovskí obchodníci, notári (ktorí stáli na rebríčku verejnej správy najnižšie), žandári a ďalšie osoby. Viacerí notári boli za týchto okolností pred rozzúreným ozbrojeným davom nútení (neraz aj pod rúškom noci) utiecť a na mieste svojho dovtedajšieho pôsobiska zanechať celý vlastný hnutelný a aj nehnuteľný majetok.

197 VHA Bratislava, f. IV. HKP, šk. 340, sign. 17360.

198 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Magyar kerületi parancsnokság Kassa, 1. számú kassai magyar kerületi parancsnoksági parancs, Kassa, 1918. évi november hó 10., f. Magisztrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 522.

V nedeľu 3. novembra 1918, po omši v miestnom kostole, vypukla rozsiahla ľudová revolta na Čiernom Balogu. Jej hlavnými iniciátormi boli okrem bývalého rotmajstra banskobystriického honvédskeho pluku aj dvaja vojnoví invalidi a jeden navrátiliec z ruského zajatia. Dôvody tejto revolty tkveli, okrem prítomnosti spomínaných hýbateľov (vojenských osôb), v dlhodobom neriešených hospodárskych, resp. sociálnych problémoch, ktoré akcelerovala vojna. Do úvahy však treba brať aj vplyv alkoholu, pred zhubným vplyvom ktorého boli „Handelci“ tlačou vystríhaní už v prvej polovici 19. storočia,¹⁹⁹ a niektoré ďalšie rysy dovedy marginalizovaných spoločenských vrstiev tohto regiónu.²⁰⁰

Vzbúrený dav tu zaútočil na žandársku stanicu, kde zastrelil jej troch príslušníkov. Ďalej bodákmi napadol notára a jeho manželku (notár zraneniam neskôr podľahol). Počas revolty došlo zároveň k rabovaniu miestneho židovského obchodu a bytov pracovníkov lesného eráru (lesných inžinierov a hájnikov). V snahe zhatiť prípadný príchod vojenskej asistencie rozvášnený dav prerušil telefónne vedenie.²⁰¹ Nasledujúceho dňa 4. novembra 1918 bol podžupan Zvolenskej župy dokonca informovaný o tom, že z Čierneho Balogu tiahne v smere na Pohronskú Polhoru dav zhruba štyroch stovák ozbrojených osôb, pričom „*nebezpečnosť je veľká*“.²⁰²

Podobné revolty spojené s rabovaním prebehli začiatkom novembra 1918 aj inde vo Zvolenskej župe. Tak tomu bolo napríklad v Detve (3. novembra 1918), Pliešovciach, Dobrej Nive, Zvolenskej Slatine, Očovej a na mnohých ďalších miestach.²⁰³

199 V júni 1845 kaplán na Beňuši Július Plošic varoval miestnych obyvateľov pred nemiernou konzumáciou destilátov: „... a čo ste pres celí týždeň w krwawom pote wipracowali to wssetko w Sobotu, a Nedeľu němilobohu premarháte, prepijate, a za pálenku widáwate, ba esste aj dlžobi robíte“. Bližšie pozri: Opilci Ľeprijatelja Kríža Krísta; alebo Reči Proti = pálenícnje ktorje Ludu Handelskjemu pri zakladaňú Spolka Strjezliwostí w Chráme Božom Beňušskom držau Julius Plošic tamejši kaplán. Banská Bystrica : Filip Machold, 1846, s. 7.

200 Dňa 7. mája 1917 sa v pohostinskom zariadení v Telgárte stal prípad zabitia vojaka Eliáša S., ktorého po predchádzajúcej prudkej hádke bodákmi usmrtili des. Michal Č. a voj. Štefan V. (všetci menovaní boli v tom čase na frontovej dovolenke). Vzhľadom na fakt, že sa relevantné súdne spisy stratili, prípadom sa po prvej svetovej vojne opätovne zaoberal československý divízny súd v Banskej Bystrici. Ten v rozsudku konštatoval: „*Soud vzal dále w úwahu, že w kraji, w němž se osudný případ udál, jsou rvačky na denním pořádku a že tudíž podobným událostem se větší váha nepřikládá*“. Bližšie pozri: VHA Bratislava, f. Divízny súd Banská Bystrica, šk. 1.

201 MV SR ŠA Banská Bystrica, Telefon jelentése Bittera Géza breznóbányai főszołgabírónak 1918. november hó 3-án d. u. ½ 3 órákor, f. Podžupanské písomnosti, šk. 520, inv. č. 228. Ide o prepis telefonického hlásenia hlavného slúžneho okresu Brezno.

202 MV SR ŠA Banská Bystrica, f. Podžupanské písomnosti, šk. 520, inv. č. 228. Ide o prepis hlásenia, ktoré bolo na úrade podžupana Zvolenskej župy prijaté 4. novembra 1918.

203 Správy o týchto nepokojoch sú archivované: MV SR ŠA Banská Bystrica, f. Podžupanské písomnosti, šk. 520.

V Banskej Bystrici sa zatiaľ zbíhali telefonické hlásenia o týchto tragických udalostiach. Na ich akútne eliminovanie však nebola k dispozícii brachiálna moc, čo bolo konštatovanie všeobecne platné na území bratislavského i košického vojenského veliteľstva. Pomerne presne to vyjadril podžupan už 2. novembra 1918, keď konštatoval: „*Vojsko s posádkou na území župy odišlo domov. Spôľahlivé vojenské mužstvo nie je. Žandárov je málo. Domobranecké mužstvo zadelené k žandárstvu je nespoľahlivé.*“²⁰⁴

Reakciou na tieto tragické udalosti bolo vyhlásenie stanného práva košickým Vojenským veliteľstvom 4. novembra 1918.²⁰⁵ Nasledujúceho dňa – 5. novembra 1918 – zvolenský podžupan opäť konštatoval, že na potretie týchto revolt nie je k dispozícii brachiálna moc ani z Bratislavy (žandárske krídlo V), ani z Lučenca (peší pluk 25).²⁰⁶ Mestá a obce sa tak mali spoľahnúť na rodiacu sa maďarskú Občiansku stráž (Polgárőrség).

Ľudové revolty zo začiatku novembra 1918 spôsobili kolaps verejnej správy najmä na vidieku Zvolenskej župy. Niektoré regióny sa tak až do príchodu československého vojska a etablovania úradov Československej republiky ocitli bez akejkoľvek kontroly. V ojedinelých prípadoch boli ozbrojené bandy pôsobiace vo Zvolenskej župe československou armádou zlikvidované až v roku 1919. Zároveň po zmene režimu armáda riešila návrat rozkradnutého štátneho majetku „*který se u civilního obyvatelstva nalézá ve velkém množství*“.²⁰⁷

Politická a bezpečnostná situácia v meste

Dňa 28. októbra 1918 bola v Prahe slávnostne vyhlásená Československá republika. O niekoľko dní neskôr – 31. októbra 1918 – sa počas tzv. astrovej revolúcie v Budapešti ujala moci ľudová vláda, do čela ktorej bol menovaný Mihály Károlyi. Správy o týchto štátoprávných zmenách sa s istým oneskorením dostali aj do Banskej Bystrice.

V porovnaní s vidiekom nachádzajúcim sa vo vare, sa situácia v samotnom meste vyvíjala do istej miery inak. Na priebeh udalostí malo určitý vplyv aj

204 MV SR ŠA Banská Bystrica, Előadói ív, Zólyom vármegye alispánja, Iktatószám 11545/1918, f. Podžupanské písomnosti, šk. 520.

205 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, 11607/918 sz. alispáni rendelet, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 522.

206 MV SR ŠA Banská Bystrica, Előadói ív, Iktatószám 11609/1918, f. Podžupanské písomnosti, šk. 520, inv. č. 228.

207 VHA Bratislava, Česko-slovenské vojenské staniční velitelství Banská Bystrica, Hlášení zpráv od 3/2 do 10/2 1919, f. ZVV Bratislava, šk. 2.

to, že mešťanosta Csesznák bol v novembri 1918 chorý a zastupoval ho hlavný mestský notár V. Cserhelyi.²⁰⁸ Dňa 2. novembra 1918 bola z Banskej Bystrice do Brezna a Zvolena odoslaná vojenská asistancia 50 + 50 spoľahlivých vojakov.²⁰⁹ Stalo sa tak napriek tomu, že napríklad dva tunajšie sklady s pušným prachom, resp. surovinami k jeho výrobe (Pršany a Podlavice) zostali týmto presunom nedostatočne strážené.

Napriek tomu, že nie je evidentné, či práve v tejto súvislosti išlo o presun celého náhradného práporu tam a vtedy, dočasná absencia tejto jednotky v meste mala za následok vykradnutie viacerých tunajších objektov využívaných armádou. Konkrétne boli v prvej dekáde novembra 1918 v meste vyrabované: augmentačný sklad v blízkosti tzv. fončordy, nové katolícke gymnázium a barokový tábor bývalej pozorovacej stanice.²¹⁰ V prípade posledne spomínanej inštitúcie boli dokonca viaceré časti budov zámerne demolované,²¹¹ pričom obyvatelia obce Majer z 22 tam situovaných barakov dokonca svojvoľne odmontovali elektrické vedenie.²¹² Zo vzdialenejších vojenských objektov bola v nezistený čas vyrabovaná aj honvédska strelnica pri Hornej Mičinej,²¹³ pričom nie je bez zaujímavosti, že tento objekt postihol rovnaký osud aj na konci druhej svetovej vojny.²¹⁴

Podľa neskorších údajov notára V. Cserhelyiho sa bývalí príslušníci rakúsko-uhorskej armády v Banskej Bystrici „*uspokojili s vyplienením vojenských skladov, že nesiahali na majetok občanov, ako sa to po iných mestách stalo*“.²¹⁵

Po návrate náhradného práporu do mesta sa situácia čiastočne upokojila. Náhradný prápor aj naďalej vydával denné rozkazy, čím bolo aj formálne deklarované, že bezpečnostnú situáciu má v meste viac-menej pod kontrolou.

208 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Zápisničná výpoveď p. Dr. V. Cserhelyiho hl. radcu, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 505, sign. 720.

209 MV SR ŠA Banská Bystrica, Előadóí ív, Zólyom vármegye alispánja, Iktatószám 11545/1918, f. Podžupanské písomnosti, šk. 520.

210 MEDVECKÝ, A. K.: Slovenský prevrat, III. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1930, s. 111.

211 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 505, sign. 720.

212 VHA Bratislava, Zápisnica spísaná v Banskej Bystrici dňa 26. apríla 1927 v záležitosti odškodného za používanie pozemkov bývalého barakového leženia v meste Banskej Bystrici..., f. VSO 10, šk. 2.

213 VHA Bratislava, Velitelství náhr. prap. čs. střeleckého pluku čís. 16, č. j. 459/1 Dův., f. ZVV Bratislava, šk. 30.

214 VHA Bratislava, Protokol spísaný dňa 19. VII. 1946 podľa nariadenia VSR IV. čís. 200.312/Dôv. stav. – ES – 1946, f. VO 4, šk. 130.

215 MV SR ŠA Banská Bystrica, p. Banská Bystrica, Zápisničná výpoveď p. Dr. V. Cserhelyiho hl. radcu, f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922, šk. 505, sign. 720.

Aj v Banskej Bystrici bola od 4. novembra 1918 vytváraná maďarská Občianska stráž (Polgárőrség), ktorá tu mala dohliadať na poriadok a bezpečnosť.²¹⁶

Napriek tomu v priebehu novembra a prvých dvoch dekád decembra 1918 veliteľstvo náhradného práporu nedokázalo zastaviť vlastný pokles morálky a disciplíny. K tomu sa pridával postupný proces obsadzovania Slovenska československým vojskom.

K miestnym honvédkym dôstojníkom ochotným bojovať proti nastupujúcemu československému vojsku na strednom Slovensku patrili predovšetkým plk. G. Sáfrán (neskôr generál maďarskej armády), stot. S. Gyürky,²¹⁷ stot. J. Soltisz, npor. Z. Vizy a iní.

V polovici decembra 1918 vznikol v Banskej Bystrici miestny výbor Slovenskej národnej rady, no prítomnosť slovenských národných gárd tu potvrdená nebola.²¹⁸

O hladkom prevzatí mesta československou armádou sa rozhodlo dňa 20. decembra 1918. V tento deň navštívil banskobystrického mešťanostu Miloš Kolesár, ktorý, oblečený v rovnošate československého dôstojníka, zohral úlohu kuriéra. Kolesár mešťanostu informoval o svojom poslaní rokovať v otázke hladkého prevzatia mesta československou brannou mocou. Využívajúc leť, mešťanostu upozornil aj na to, že na mesto z troch strán postupujú jednotky československého vojska a Banská Bystrica bude v najbližšej dobe obsadená.²¹⁹

Reagujúc na tieto informácie mešťanosta nariadil zvolať ešte v ten istý deň poradu miestnej Slovenskej a Maďarskej národnej rady. Na porade boli prítomní i zástupcovia maďarskej ľudovej armády, konkrétne plk. G. Sáfrán a zrejme pplk. A. Raith. Za Slovenskú národnú radu sa schôdze zúčastnili Miloš Kolesár, Ivan Turzo, Július Lichner, Ivan Kulíšek, Karol Barták, Daniel Belluš a Ján Droba. Za Maďarskú národnú radu bol prítomný O. Petrogalli.²²⁰

216 MV SR ŠA Banská Bystrica, Beszterczebánya járás főszolgabírája, Szám 5413/1918, f. Podžupanské písomnosti, šk. 520, inv. č. 228.

217 Československá armáda tohto dôstojníka v auguste 1919 hodnotila ako politicky nespoľahlivého. VHA Bratislava, Posádkové veliteľství v Banské Bystrici, čís. jed. 259/dův., f. ZVV Bratislava, šk. 10. Dokonca ešte z roku 1924 existuje spravodajský záznam o činnosti dôverníka čs. vojenského spravodajstva Ondreja K. zo Starých Hôr (v občianskom povolaní odborníka na stavebné vrtacie práce), ktorý absolvoval služobnú cestu do Balassagyarmat (Maďarsko) za účelom „sledování činnosti majora Gyürky-ho“. VHA Bratislava, f. ZVV Bratislava, Spravodajské, šk. 89, sign. 98-6/12.

218 Bližšie pozri: HRONSKÝ, M.: Slovensko na rázcestí: Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1976, príloha č. 8.

219 MEDVECKÝ, A. K.: Slovenský prevrat, II. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1930, s. 185.

220 MEDVECKÝ, ref. 219, s. 185.

Výsledkom rokovania zúčastnených strán bolo okrem iného aj prijatie smerníc odchodu honvédskej posádky z Banskej Bystrice.²²¹ Údajne pritom aj z Ministerstva vojny v Budapešti prišiel rozkaz na vydanie mesta bez boja.²²²

V napätej a neistej situácii, pridŕžajúc sa prijatej dohody, teda veliteľstvo náhradného práporu v Banskej Bystrici spolu s ďalšími dôstojníkmi zvolilo alternatívu odchodu z mesta. 21. decembra 1918 sa na juh vlakmi evakuovala rozhodujúca časť náhradného práporu spolu s dôstojníkmi a niekoľkými vagónmi zbraní, munície a potravín. Keďže nasledujúceho dňa, 22. decembra 1918, bol Zvolen už obsadený československým vojskom, po železnici zostávala zvyšku maďarských jednotiek v meste na juh jediná úniková komunikácia cez Brezno a Tisovec. Pod vedením jedného záložného dôstojníka a niekoľkých jeho druhov sa podarilo zorganizovať vypravenie vlaku, ktorý týmto smerom do Balassagyarmat s oneskoreniami napokon odišiel.²²³

Do Banskej Bystrice vstúpilo československé vojsko 22. decembra 1918, pričom na železničnej stanici veliteľa jednotky stotníka Aloisa Schmida osobne privítal mešťanosta Csesznák.²²⁴

Zároveň sa počínajúc zmenou režimu a príchodom československého vojska začal odchod maďarských úradníkov, železničiarov a ďalších štátnych zamestnancov na územie Maďarska, ktorý prebiehal aj v roku 1919.²²⁵

221 Tamže.

222 VIZY, Zs.: Balassagyarmat 1919. január 29., Víz Zsigmond emlékirata. Wien : Nyugateurópai Magyar Múzeum-, Levéltár- és Könyvtáregyesület, 1974, s. 7.

223 MEDVECKÝ, A. K.: Slovenský prevrat, IV. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1931, s. 188.; Takisto: DESEŐ, ref. 29, s. 267.

224 MEDVECKÝ, ref. 219, s. 184.

225 Napríklad koncom februára a začiatkom marca 1919 čakalo na odchod z Banskej Bystrice za demarkačnú čiaru (teda do Maďarska) 25 rodín železničiarov. VHA Bratislava, Čs. vojenské staniční veliteľství v Bánské Bystrici, Hlášení zprav. od 24/II do 3/III, exh. čís. 6/t., f. ZVV Bratislava, šk. 3.

ZÁVER

Obdobie prvej svetovej vojny najmä prostredníctvom svojho dlhého trvania výrazne zasiahlo všetky oblasti života Banskej Bystrice. Z pertraktovaných skutočností je evidentné, že rozhodujúcim, dominantným faktorom tejto interakcie bola rakúsko-uhorská armáda. Banskobystričania slúžili, bojovali a umierali v jej jednotkách počas celého konfliktu. Bola to opäť armáda, ktorá spôsobila takmer zdvojnásobenie obyvateľstva mesta počas konfliktu; v mene ktorej boli rekvirované kovy a ďalšie materiály; pre ktorú si mnohí obyvatelia museli nie vlastným rozhodnutím odoprieť dovtedajšiu kvalitu života a pre ktorú museli prinášať aj najvyššie obete. Mesto sa v období prvej svetovej vojny premenilo na jeden veľký vojenský tábor, kde popri jeho civilných obyvateľoch žili vojaci v predtuche odvelenia na front, vojaci zranení, resp. chorí s neistou perspektívou a napokon aj deprimovaní vojnoví invalidi.

S vojnou bolo úzko spojené aj hospodárske ochudobnenie určitých vrstiev mestského obyvateľstva, pokles životnej úrovne a už od roku 1915 postupne narastajúci nedostatok základných potravinových artiklov, ktorý šiel ruka v ruke s neprimeranou drahotou a existenciou čierneho trhu.

Vojna na malom priestore mesta však paradoxne vytvorila aj niektoré nové fenomény. Permanentný nedostatok mužov v niektorých povolaniach výrazne urýchlil emancipáciu tunajších žien. Po opakovaných negatívnych skúsenostiach s vojnovou propagandou, v stave latentného nebezpečenstva sa ľudia aj v meste pod Urpínom obracali k tradičným davovým formám správania sa a pomerne rýchlo „revitalizovali“ svoj naratívny folklórny repertoár.

Z geopolitického hľadiska bol pre Slovákov rozhodujúci vznik Československej republiky v samom závere prvej svetovej vojny, ktorý im aj v Banskej Bystrici zabezpečil nový a v porovnaní s minulosťou neporovnateľne lepší spoločenský status.

ZUSAMMENFASSUNG

Großer Krieg in kleiner Stadt, Banská Bystrica während des Ersten Weltkrieges (1914-1918)

Die Geschehnisse der Stadt Banská Bystrica während des Ersten Weltkrieges 1914-1918 sind ein sehr interessantes und zugleich wenig erforschtes Phänomen in der Geschichte der Stadt. Zu Beginn des Krieges war die freie königliche Stadt Banská Bystrica Zentrum des Komitats Zvolen, der letzten Vorkriegsbevölkerungszählung nach hatte sie 10776 Einwohner. Aus sozialer Sicht war es eine Beamtenstadt mit mehreren Staatsinstitutionen, Ämtern der öffentlichen Verwaltung und Schulen. Die Industrie bestand vor allem aus Textilwerken sowie einigen Firmen der Holz- und Lebensmittelverarbeitung und des Baugewerbes. Die Bevölkerungsstruktur veränderte sich während des Krieges, wobei die Zahl der Zivilbevölkerung 1916 (geschätzt 10.500) in etwa gleich blieb wie 1910, allerdings kamen 8.300 Personen des Militärs dazu, die die Bevölkerungszahl der Stadt nahezu verdoppelten. Aus den genannten Tatsachen wird deutlich, dass die österreichisch-ungarische Armee in der Kriegszeit eine dominante, ja entscheidende Rolle im Leben der Stadt gespielt hat. Die Stadtbewohner dienten in der Armee, kämpften in der Armee und starben in den Reihen der Armee während des gesamten Konfliktes. Es war die Armee, in deren Namen Metall und andere Rohstoffe eingezogen wurden; es war die Armee, wegen der viele Bewohner der Stadt ihren Lebensstandard nicht halten konnten. Banská Bystrica verwandelte sich in der Zeit des 1. Weltkrieges in ein großes Militärlager. Die Zivilbevölkerung lebte Seite an Seite mit verletzten oder kranken Soldaten, deprimierten Kriegsinvaliden aber auch mit Soldaten, die nur auf den Marschbefehl warteten. Mit dem Weltkrieg hängt auch die Verarmung bestimmter Bevölkerungsschichten der Stadt zusammen, sowie die allgemeine Senkung des Lebensstandards und ab 1915 auch zunehmender Mangel an Grundnahrungsmitteln, der Hand in Hand ging mit Teuerung und Entstehung des Schwarzmarkts. Der Krieg begünstigte in dem begrenzten Stadtgebiet paradoxerweise auch neue Phänomene. Der andauernde Mangel an Männern in manchen Berufen beschleunigte die Emanzipation der Frauen. Nach wiederholt negativen Erfahrungen mit der Kriegspropaganda wandten sich die Menschen im Zustand der latenten Gefahr klassischen Massenverhaltensformen zu und revitalisierten das narrative Folklorerepertoire. Aus der geopolitischen Sicht war für die Slowaken die Entstehung der Tschechoslowakischen Republik am Kriegsende 1918 entscheidend. Sie brachte der slowakischen Bevölkerung eine neue und mit Blick auf die Geschichte nie gekannte bessere gesellschaftliche Stellung.

ABSTRACT

The Great War in a Small Town, Banská Bystrica in the Period of the World War I (1914 – 1918)

The history of Banská Bystrica in the period of the World War I 1914 – 1918 is a particularly interesting yet fairly little-known phenomenon in the general history of the town. This royal free city entered the „Great“ War as the seat of the Zvolen county having 10 776 inhabitants according to the last pre-war census conducted in 1910. In terms of the social and employment structure, Banská Bystrica was before the outbreak of the conflict mainly a town of clerks i.e. a seat of several state institutions, civil service offices and schools. The local industry included textile enterprises (broadcloth factories) and wood, food and construction businesses. The World War I significantly changed this structure, which can be exemplified by the fact that in 1916 the size of the civil population was about the same as in 1910 (estimated 10 500), however, the headcount of the deployed troops reached as many as 8300 persons, which almost doubled the number of the inhabitants of the town. The facts which have been analyzed make it obvious that the Austro-Hungarian army became the determining and domineering factor in the life of the town during the war. The people of Banská Bystrica served, fought and died in its regiments during the whole conflict. It was the army, on behalf of which metals and other materials were requisitioned; it was again the army, which forced many of the inhabitants to give up the living standards they had been used to, and even to make the supreme sacrifice. During the period of the World War I, the town was transformed into a big military camp, where besides the civilians there were the military ranging from the soldiers living in anticipation of being sent to the front to the injured or ill individuals having daunting prospects as well as the dispirited and disabled veterans. Other impacts closely related to the World War I included economic hardship of certain classes of the town population, a drop in the living standards and, in as early as 1915, gradual and increasing food shortage, which went hand in hand with ridiculously high prices and the existence of the black market. Strangely enough, though, the war in the small town setting gave rise to some new phenomena. The permanent absence of men in certain jobs accelerated the emancipation of the local women. Having had repeated negative experience with the war propaganda and being in the state of latent danger, the people in this town, too, would turn to traditional types of mass behaviour and quite quickly „revived“ their folk narrative repertoire. From the geopolitical point of view, what became vital for Slovaks was the formation of Czechoslovakia at the very end of the war in 1918, which secured a new and, in comparison with the past, notably higher social status also for the people in Banská Bystrica.

OBRAZOVÁ PRÍLOHA

Pochodujúca jednotka (dve čaty) jednoročných dobrovoľníkov rakúsko-uhorskej armády na poľnom cvičisku Mešarovo (Suchý vrch) nad Banskou Bystricou v máji roku 1909. Uvedené cvičisko po prvej svetovej vojne prevzala a aktívne využívala aj československá armáda. (Zbierka autora)

Ďalší vzácny záber z pochodového cvičenia rakúsko-uhorskej armády pred prvou svetovou vojnou z lokality Laskomerská dolina (apríl 1909). Vojaci práve predpisovo odpočívajú. Nie je bez zaujímavosti, že v roku 1911 v Laskomerskej doline existovali tri mlyny (stupy) na výrobu pušného prachu pôsobiace pod kuratelou vojenského eráru. Explózia jedného z nich, ku ktorej došlo v skorých ranných hodinách 5. apríla 1911, mala za následok smrť majiteľa mlyna Adolfa Dobáka a ďalších dvoch zamestnancov. Napriek diskusii o verejnej bezpečnosti, ktorú tento prípad podnietil, došlo k obdobnej tragédii aj na inom zariadení takéhoto typu v Radvani 11. júna 1914. (Zbierka autora)

Jeden z typizovaných barakov bývalej pozorovacej stanice v službách československej armády. Ako vyplýva z dobového popisu a informačnej tabule nad vchodom československá armáda tento konkrétny objekt využívala ako vojenské zátišie práporu II/26, v ktorom svoju činnosť vykonávala aj organizácia YMCA. (VÚA – VHA Praha)

Pohľadnica poľnej pošty banskobystriického 16. honvédskeho pešieho pluku z obdobia prvej svetovej vojny. Autorom výtvarného návrhu (kresba hnedým tušom) bol zmobilizovaný rožňavský výtvarník K. Tichý. Výťažok z predaja týchto pohľadníc bol poukazovaný na fond vojnových vdov a sirôt po padlých príslušníkoch pluku. (Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici)

Skupina dôstojníkov pri hrobe padlého veliteľa pluku plk. Franza Hilla. (Zbierka autora)

Rekvirácie kovov v období prvej svetovej vojny sa priamo dotkli aj hodinovej veže na námestí (na obrázku vľavo hore). Dňa 11. septembra 1917 boli z tohto objektu komisionálne odňaté dva zvony o celkovej hmotnosti 1308 kilogramov. Záber pochádza z obdobia druhej svetovej vojny. (Zbierka autora)

Zájazdný hostinec pod horským sedlom Veľký Šturec v Motyčkách. Podnik v období prvej svetovej vojny viedla svokra notára Jozefa Messerschmidta. Pred odchodom na súdne pojednávanie do Košíc sa farár Jozef Kačka v blízkosti tohto hostinca rozlúčil so svojím priateľom Adolfom Bórym. (Zbierka autora)

Členitosť a ťažkú dostupnosť terénu v okolí Banskej Bystrice, ktorá sťažovala prácu brachiálnym orgánom pri chytaní vojenských zbehov, potvrdzuje aj tento zaujímavý záber zo sedla Veľký Šturec z obdobia po prvej svetovej vojne. (Zbierka autora)

Priestor pred farským Kostolom Nanebovzatia Panny Márie s dielom Kristus na Olivovej hore, kde 1. augusta 1914 došlo k incidentu medzi trhovníkmi a manželkou Dr. Ivana Turza. V závere prvej svetovej vojny prejavila rakúsko-uhorská armáda eminentný záujem rekvirovať kovové strešné prvky tejto sakrálnej stavby. Zábery sú z obdobia druhej svetovej vojny. (Zbierka autora)

Vstupný portál vyššieho katolíckeho gymnázia postaveného v duchu doznievajúcej secesie v roku 1914. V čase vypuknutia vojny budove chýbal vnútorný inventár a neboli doriešené niektoré ďalšie administratívne otázky súvisiace s jej správou. Najprv tu bolo dislokované zmobilizované mužstvo, neskôr tu pôsobilo II. chirurgické oddelenie záložnej nemocnice, pozorovacia stanica a napokon, do konca prvej svetovej vojny, opäť záložná nemocnica. Armáda objekt využívala aj po prvej svetovej vojne, sídlilo tu okrem iného aj veliteľstvo 2. československej pešej divízie (na zábere). Pôvodnému účelu mohol objekt začať slúžiť až v školskom roku 1921 – 1922. V súčasnosti tu sídli Ekonomická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici.

(Zbierka autora)

Skupina ošetrovateliek Červeného kríža na dvore dievčenskej meštianskej školy situovanej pri mestských hradbách v roku 1914. Za povšimnutie stoja dve ošetrovatelky vpravo, ktoré sa držia za ruky. Práca so zranenými a chorými vojakmi kládla na tieto obdivuhodné ženy enormné fyzické a aj psychické nároky, no napriek tomu sa ony samy periodicky stávali terčom zlomyseľných klebiet a fám zo strany verejnosti. V súčasnosti v tejto školskej budove pôsobí Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov Univerzity Mateja Bela. (Zbierka autora)

Hlboko skormúteným srdcom oznamujeme, že náš vrelmilovaný jediný syn,
požaluje vsak

Dr. VILIAM ŠOLTÉSZ

PRAKTICKÝ LEKÁR V BAŔSKEJ BYSTRICI

mravsťou pínosťou skrzšiac svoje štúdia na začiatku svojho povolania v 26. roku
zomrel dňa 9. 4. m. v Lipanik.

Na severnom bojišti konajúc svoju vlasteneckú povinnosť ako pomocný
vojenský lekár stal sa obeťou svojho povolania. Rodina utrátila v ňom svoju chuťbu,
cirkev a vlast verného pracovníka.

Telesné pozostatky zosulého prevezené baťu do Baľskej Bystrice a uložené
do matky zeme dľa obradov ev. cirkvi ang. vyzn.

Baľská Bystrica, dňa 13. októbra 1914.

Nech mu svieti svetlo večné!

Eudevit Šoltész s manželkou, Ferdinand Šoltész s manželkou, vd. Jilka Haazlík rod. Bietanský i s rodinnou, strýjovia a tetka.	vd. Zuzanna Šoltészová s Haazlíkovou, matka, Andrej Haazlík, otec.
---	---

Tiskárňou F. Matusza Baňskobystrica, 304. 305.

Smútočné oznámenie MUDr. Viliama Šoltésza, ktorý zomrel na následky infekčnej choroby na fronte v roku 1914. (LA SNK Martin)

Dvaja dôstojníci banskobystrického 16. honvédskeho pešieho pluku v zákope počas bojov na ruskom fronte v Haliči (Staszkówka) 2. mája roku 1915. Vľavo na stoličke sedí mjr. G. Sáfrán. (Zbierka autora)

Zaujímavý záber na príbytok dôstojníka banskobystričského pluku na sedmohradskom bojisku v decembri 1917. Za povšimnutie stojí posteľ a poličky zhlobené z dreva, portréty nového panovníka a jeho manželky, výstrojné súčiastky a nad posteľou umiestnené obrázky. Takéto kvalitné ubytovanie bolo porovnateľné s priestormi dobových turistických chát a horských útulní. (Zbierka autora)

Strádanie vojakov rakúsko-uhorskej armády v poľných podmienkach prvej svetovej vojny potvrdzuje aj táto menej kvalitná fotografia. Vojaci v uniforme poľnej šedi sa hrejú pri ohni, pričom jeden z nich (vľavo) zamyslene fajčí fajku. Za povšimnutie stojí pohľad vojaka uprostred. Toto nie je záber, ktorý by dokázala adekvátne „vyčítať“ dobová vojnová propaganda. (Zbierka autora)

Menej kvalitná, o to však vzácnejšia fotografia z pohrebu padlých príslušníkov „domáceho“ pluku na ruskom (severnom) fronte pri Kalnikówe 28. mája 1915. Deň predtým v tomto frontovom úseku padol aj syn banskobystričského mešťanostu. Vpravo sa nad rakvami modlí poľný kurát. Dôstojníci, prostovlasí a s mapami zavesenými na hrudi, vzdávajú padlým poslednú česť. Niektorí muži kľáčia. Za povšimnutie stojí, že na niektorých tvárach vojakov vpravo sa vplyvom prežitých tragických udalostí a útrap odzrkadľuje strach. (Zbierka autora)

Vyznamenávanie príslušníkov banskobystričského pluku po bojoch na rieke Strypa v septembri 1915. (Zbierka autora)

Okamihy pred slávnostným otvorením vojrovej výstavy v Banskej Bystrici 29. júna 1918. Dôstojníci spolu s civilnými hosťami prichádzajú vychádzkovým tempom na vernisáž. Slabšie viditeľná budova s vežičkou v pozadí je secesná budova Porgesovho paláca. (Zbierka autora)

Dva ďalšie zábery na identickú udalosť 29. júna 1918. Zástup zhromaždených dám a pánov očakáva príchod ďalších hostí. (Zbierka autora)

ZOZNAM VYBRANÝCH POUŽITÝCH SKRATIEK

- c. d. – citované dielo
- čs. – československý
- č., čís. – číslo
- inv. č. – inventárne číslo
- jed. – jednací
- mjr. – major
- náhr. prap. – náhradní prapor (česky)
- npor. – nadporučík
- pplk. – podplukovník
- plk. – plukovník
- prír. č. – prírastkové číslo
- roč. – ročník
- s. – strana
- sign. – signatúra
- stot. – stotník

PRAMENE A POUŽITÁ LITERATÚRA

Archívne fondy a zbierky

Vojenský historický archív Bratislava:

- f. Divízny súd Banská Bystrica
- f. IV. Honvéd kerületi parancsnokság
- f. Vojenská stavebná odbočka 10
- f. Vojenská oblasť 4
- f. Vojnové hroby a cintoríny
- f. Zemské vojenské veliteľstvo Bratislava
- f. Zemské vojenské veliteľstvo Bratislava, Spravodajské

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Banská Bystrica:

- f. Zvolenská župa, Hlavný župan

- f. Podžupanské písomnosti
- f. Podžupanské prezidiálne spisy

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Banská Bystrica, pobočka Banská Bystrica:

- f. Magistrát Banská Bystrica 1850 – 1922

Ministerstvo vnútra Slovenskej republiky, Štátny archív Bytča:

- f. Liptovská župa II

Hadtörténelmi Levéltár Budapest:

- f. II. 593, M. kir. 16. honvéd gyalogezred
- f. IV. 64, M. kir. kassai dandárbíróság
- f. IV. 64, M. kir. kassai honvéd hadosztálybíróság

Literárny archív Slovenskej národnej knižnice Martin:

- f. Terézia Vansová,
- f. Ľudovít Bazovský
- f. Ján Filipča
- f. Ľudovít Medvecký

Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici:

A m. kir. besztercebányai 16. honvéd gyalogezred hadikiállitásának katalógusa.
Besztercebánya : Machold, 1918, inv. č. 6971.

Dobová tlač:

- A 16-os honvéd, 1917, 1918
- Besztercebánya és vidéke, 1914
- Figyelő, 1917, 1918
- Krajan, 1914, 1915
- Ludwig Baka, 1917
- Národné noviny, 1905
- Slovenský denník, 1915

Slovenský týždenník, 1914

Zvolenské noviny, 1914

Edície dokumentov, monografie a zborníky

Armáda, mesto, spoločnosť od 15. storočia do roku 1918 (Vojenské, politické, hospodárske aspekty a súvislosti), Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig (Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések). Bratislava : Vojenský historický ústav, 2002. e-ISBN 978-80-89523-01-6.

Az „Unió“ cs. és kir. szab. vas- és bádogyár-társaság, Zólyomi lemezgyára, Elemi nép- és iparostanonc-iskolájának értesítője. Zólyom : Nádosy, 1918.

Besztercebánya szab. kir. és bánya város törvényhatóságának a szervezete. Besztercebánya : Machold, 1873.

CLAIR, V.: Magyar párbajok Attila hun király idejétől 1923-év végéig, 2. kötet, 1867 – 1923. Budapest : Szerző, Singer és Wolfner, 1930.

ČAPLOVIČ, M.: Branné organizácie v Československu 1918 – 1939 (so zreteľom na Slovensko). Bratislava : Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 2001. ISBN 80-88842-51-4.

DANGL, V.: Armáda a spoločnosť na prelome 19. a 20. storočia. Bratislava : Veda, 2006. ISBN 978-80-224-0919-7.

DANGL, V.: Pod zástavou cisára a kráľa (Kapitoly z vojenských dejín Slovenska 1848 – 1914). Bratislava : Historický ústav SAV, 2009. ISBN 978-80-970264-7-9.

DESEŐ, L.: A besztercebányai 16. honvéd gyalogezred története. Budapest : A volt ezred bajtársi szövetsége, 1941.

DUDEKOVÁ, G. – MANNOVÁ, E. a kol.: Vojak medzi civilmi, civil medzi vojakmi, Vzťah armády a spoločnosti v období modernizácie, Pocta Vojtechovi Danglovi. Bratislava : Spoločnosť Pro historia, 2017. ISBN 978-80-89910-01-4.

FEKETE, J.: Modrý Kameň (Monografia k 700. výročiu založenia mesta). Martin : Osveta, 1990.

FREMAL, K.: Zimný sen, Z dejín lyžovania v Banskej Bystrici a okolí do roku 1945. Banská Bystrica : Klub lyžiarov v Banskej Bystrici, b. r. ISBN 80-967842-0-X.

GYŐRY, D.: A nagy érettségi, Regényes visszaemlékezések. Budapest : Magvető, 1960.

HADAR, I.: Vojenské dejiny Jelšavy. Jelšava 1997.

HODÍK, M.: Encyklopedie pro milovníky Švejka s mnoha vyobrazeními. Praha : Academia, 1998. ISBN 80-200-0672-9.

HODÍK, M. – LANDA, P.: Encyklopedie pro milovníky Švejka s mnoha vyobrazeními, II. díl. Praha : Academia, 1999. ISBN 80-200-0781-4.

HOLEC, R.: Poslední Habsburgovci a Slovensko. Bratislava : Ikar, 2001. ISBN 80-551-0024-1.

HOLEC, R.: Zabudnuté osudy, 10 životných príbehov z novodobých slovenských dejín. Martin : Vydavateľstvo Matice slovenskej, 2001. ISBN 80-7090-629-4.

HRONSKÝ, M.: Slovensko na rázcestí: Košice : Východoslovenské vydavateľstvo, 1976.

HRONSKÝ, M. – KRIVÁ, A. – ČAPLOVIČ, M.: Vojenské dejiny Slovenska, IV. zväzok, 1914 – 1939. Bratislava : Ministerstvo obrany Slovenskej republiky, 1996. ISBN 80-88842-05-0.

HRUBOŇ, A. – HRUBOŇ, A.: Vojenská nemocnica v Ružomberku na historických pohľadniciach a fotografiách. Partizánska Ľupča : AntOn Solutions, 2017. ISBN 9788097256616.

CHORVÁT, P. – ZATKOVÁ, J. – ČAPLOVIČ, M.: Pramene k vojenským dejinám Slovenska IV/1, Rakúsko-uhorská armáda – Slováci – Slovensko v období prvej svetovej vojny 1914 – 1918. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2016. ISBN 978-80-89523-39-9.

CHORVÁT, T.: Banská Bystrica a šport v rokoch 1918 – 1938, Vplyv športu a športových spolkov na mesto a spoločnosť Banskej Bystrice v období 1. Československej republiky. Banská Bystrica : Hanuman, 2005. ISBN 80-968233-0-2.

IZÁK, L.: Tajný spolok „Mor ho!“. Praha : Mazáč, 1929.

JANEČEK, P.: Černá sanitka a jiné děsivé příběhy, Současné pověsti a fámy v České republice. Praha : Plot, 2006. ISBN 80-86523-74-8.

Jegyzőkönyv felvétellett Besztercebányán 1918. évi május hó 18-án a városi képviselőtestületnek nagyságos Csesznák Gyula, királyi tanácsos, polgármester úrnak 25 éves polgármesteri évfordulója alkalmából a város székházának tanácsstermében dr. Kelemen József h. városi főjegyző elnökletével tartott diszközgyűléséről. Besztercebánya : Havelka, b. r.

JURKOVICH, E.: Besztercebánya és vidékének kalauza. Besztercebánya : Mór Sonnenfeld, b. r.

KAČKA, J.: Rozpomienky na moje utrpenie. Bratislava : Unia, 1925.

KMEŤ, M.: Na margo dvoch storočí, Štúdie zo slovenských dejín 19. a 20. storočia. Békešská Čaba : Výskumný ústav Slovákov v Maďarsku, Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici, 2010. ISBN 978-963-88583-3-7.

KOVÁČ, D.: O historiografii a spoločnosti. Bratislava : Prodama, 2010. ISBN 9788089336092.

KOVÁČ, D.: Slovensko v Rakúsko – Uhorsku. Bratislava : Mladé letá, 1995. ISBN 9788006006363.

KOVÁČ, D. – KOWALSKÁ, E. – ŠOLTÉS, P. a kol.: Spoločnosť na Slovensku v dlhom 19. storočí. Bratislava : Veda, 2015. ISBN 978-80-224-1478-4.

Krátký dejepis pútnicko-milostivého miesta v Starých-Horách, (Zvolenská stolica) na základe starých listín a rukopisov ku úcte Blahosl. Panny Márie skrze miestny farský úrad zostavený. B. – Bystrica : Machold, 1895.

MANNOVÁ, E. (Ed.): Meštianstvo a občianska spoločnosť na Slovensku 1900 – 1989. Bratislava : Academic Electronic Press, 1998. ISBN 80-88880-20-3.

MEDVECKÝ, A. K.: Slovenský prevrat, II. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1930.

MEDVECKÝ, A. K.: Slovenský prevrat, III. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1930.

MEDVECKÝ, A. K.: Slovenský prevrat, IV. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1931.

NAGY, R.: Véres emlékek, Északi harctér 1914 – 1915. Besztercebánya : Havelka, b. r.

NÓNAY, D.: A volt m. kir. szegedi 5. honvéd gyalogezred a világháborúban. Budapest : Szerző kiadása, 1931.

Opilci Něprjatelja Kríža Krista; alebo Reči Proti = páleníčnje ktorje Ludu Handelskjemu pri zakladaňú Spolka Strjezliwošči w Chráme Božom Beňušskom držau Julius Plošic tamejši kapláň. Banská Bystrica : Filip Machold, 1846.

OSUSKÝ, Š. S.: Služba národu. Liptovský Svätý Mikuláš : Tranoscius, 1938.

POPPER, C.: Népétkezők kézikönyve. Budapest : Franklin, 1914.

RÉTI, B.: A volt cs. és kir. Lajos Győző főherceg 65. gyalogezred világháborús emlékalbuma. Miskolc : Ludvig István Könyvnyomdája, 1938.

RICHTER, O. a kol.: Banskobystrické gymnázium. Martin : Osveta, 1983.

SÁRKÁNY, O.: Tájékoztató a háztartási fémek rekvirálásáról az összes budapesti

és vidéki fémbeváltó helyek helységrszerinti mutatójával. Budapest : Stephaneum Nyomda, b. r.

Slovensko v 20. storočí, druhý zväzok, Prvá svetová vojna 1914 – 1918. Bratislava : Veda, 2008. ISBN 978-80-224-1014-4.

Slovenský biografický slovník (od roku 833 do roku 1990), III. zväzok, K – L. Martin 1989. ISBN 80-7090-019-9.

ŠRAMEK, P.: Ve stínu Mnichova, Z historie československé armády 1932 – 1939. Praha : Mladá fronta, 2008. ISBN 9788020418487.

ŠROBÁR, V.: Oslobodené Slovensko. Praha : Čin, 1928.

ŤAŽKÝ, L.: Literárne vrásky. Bratislava : Národné literárne centrum, 1996. ISBN 80-88878-05-5.

ŤAŽKÝ, L.: Vojenský zbeh. Bratislava : Smena, 1962.

Vlastivedný slovník obcí na Slovensku, I. Bratislava : Veda, 1977.

VIZY, Zs.: Balassagyarmat 1919. január 29., Vizy Zsigmond emlékirata. Wien : Nyugateurópai Magyar Múzeum-, Levéltár- és Könyvtáregyesület, 1974.

Vpád maďarských boľševikov na Slovensko v roku 1919. Trnava : Slovenský chýrnik, 1938.

ZATKOVÁ, J.: Zabudnutí vojaci, Zajatci v oblasti Vojenského veliteľstva Bratislava 1914 – 1918. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2013. e-ISBN 978-80-89523-22-1.

Vedecké štúdie a odborné články

ČAPLOVIČ, M.: Náčrt vzniku a činnosti branných organizácií v Československu v rokoch 1918 – 1928. In: Vojenská história, roč. 2, 1998, č. 2, s. 14 – 38. ISSN 1335-3314.

ČAPLOVIČ, M.: Prvý pluk slovenskej slobody (november 1918 – marec 1919). In: Historický časopis, roč. 43, 1995, č. 4, s. 651 – 662. ISSN 0018-2575.

DANGL, V.: Dôstojnícke súboje v Uhorsku (1850 – 1914). In: Vojenská história, roč. 16, 2012, č. 2, s. 9 – 38. ISSN 1335-3314.

DANGL, V.: Dôstojník, manželstvo a rodina v Uhorsku (1850 – 1914). In: Vojenská história, roč. 15, 2011, č. 1, s. 3 – 32. ISSN 1335-3314.

DUDEKOVÁ, G.: Vojenská cenzúra korešpondencie, Niekoľko úvah o vzťahu armády a spoločnosti za prvej svetovej vojny. In: Miles semper honestus, Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava :

Vojenský historický ústav, 2007, s. 125 – 135. e-ISBN 978-80-89523-05-4.

DUDEKOVÁ, G.: Protirečivé spomienky? Zážitky z prvej svetovej vojny. In: OS – Fórum občianskej spoločnosti, roč. 10, 2006, č. 1 – 2, s. 102 – 114. ISSN 1335-2296.

DUDEKOVÁ, G.: Stravovanie a zásobovanie mesta za prvej svetovej vojny. In: Documenta Pragensia XXV, Dobrou chuť, veľkoměsto, Sborník příspěvků z 23. vědecké konference Archivu hlavního města Prahy. Praha : Scriptorium, Archiv hlavního města Prahy, 2007, s. 123 – 142. ISBN 978-80-86852-16-4.

DUDEKOVÁ, G.: Zajatci v prvej svetovej vojne, Význam a miesto memoárov vo výskume. In: Paměti a vzpomínky jako historický pramen. Praha : Národní technické muzeum, 2006, s. 221 – 241. ISBN 80-7037-152-8.

HAVEL, P. – HODÍK, M.: Stravování jako součást zaopatření vojáků c. (a) k. armády do roku 1918. In: Historie a vojenství, roč. 51, 2002, č. 4, s. 860 – 883. ISSN 0018-2583.

HRONSKÝ, M.: Pohyb východného frontu (august 1914 – máj 1915) a jeho dosah a ohlas na Slovensku. In: Vojenská história, roč. 1, 1997, č. 1, s. 23 – 32. ISSN 1335-3314.

CHORVÁT, P.: Banskobystrický 16. vlastibranecký peší pluk v rokoch prvej svetovej vojny – Vzťah pluku k doplňovaciemu okresu a bojové aktivity útvaru. In: Vojenská história, roč. 7, 2003, č. 3, s. 75 – 85. ISSN 1335-3314.

CHORVÁT, P.: Dôstojník rakúsko-uhorskej armády Franz Hill (1859 – 1914). In: Vojenská história, roč. 16, 2012, č. 4, s. 97 – 107. ISSN 1335-3314.

CHORVÁT, P. : Katalóg vojnovnej výstavy banskobystrického 16. vlastibranecského pešieho pluku. In: Vojenská história, roč. 20, 2016, č. 4, s. 137 – 151. ISSN 1335-3314.

KISS, L.: Zariadenia proti šíreniu epidémie na území Slovenska počas prvej svetovej vojny. In: Vojenská história, roč. 9, 2005, č. 1, s. 87 – 93. ISSN 1335-3314.

KOLLÁR, K.: Hadikórházi tapasztalatok, Az orosz – osztrák-magyar-német háború alkalmából, Közlemény a beszteczebányai cs. és kir. tartalékkórház II. sebészeti osztályáról (Kórházi parancsnok csernyefalvi Kozmutza Béla Dr., cs. és kir. ezredorvos). In: Budapesti Orvosi Ujság Tudományos Közleményei, Különlenyomat, 1915, č. 21, s. 3 – 13.

LIPTÁK, Ľ.: Armáda a mestská spoločnosť na Slovensku v medzivojnovom období (náčrt problematiky). In: Vojenská história, roč. 3, 1999, č. 3, s. 3 – 19. ISSN 1335-3314.

- MAJTÁN, M.: Fončorda. In: Kultúra slova, roč. 10, 1976, č. 10, s. 362 – 363.
- MANNOVÁ, E.: Koncept lojality, Postoj k autoritám na Slovensku počas prvej svetovej vojny. In: Historický časopis, roč. 55, 2007, č. 4, s. 681 – 698. ISSN 0018-2575.
- MANNOVÁ, E.: „Mužský svet“, Spolky a armáda v 19. storočí. In: Miles semper honestus, Zborník štúdií vydaný pri príležitosti životného jubilea Vojtecha Dangla. Bratislava : Vojenský historický ústav, 2007, s. 117 – 123. e-ISBN 978-80-89523-05-4.
- MANNOVÁ, E.: Meštianstvo na Slovensku v 19. a 20. storočí ako predmet historického výskumu. In: Historický časopis, roč. 45, 1997, č. 1, s. 85 – 90. ISSN 0018-2575.
- NÉMETH, P.: Hajlik a jegenye... In: Mozgó világ, roč. 16, 1980, č. 1, s. 56 – 75.
- PAVLIK, E.: Ruskí zajatci v Slovincách a ich práca v baniach za prvej svetovej vojny. In: Zborník Slovenského banského múzea, roč. 15, 1991, s. 137 – 150.
- PETRIKOVICH, M.: Z minulosti prachárstva v Radvani nad Hronom. In: Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, roč. 32, 1941, č. 4, s. 70 – 75.
- PETRIKOVICH, M.: Z minulosti prachárstva v Radvani n/Hr. (Dokončenie). In: Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, roč. 33, 1942, č. 1 – 2, s. 15 – 18.
- SZABÓ, D.: Katonadalok és az első világháború. In: Aetas, roč. 22, 2007, č. 1, s. 44 – 62. ISSN 0237-7934.
- POGÁNY, Á.: A magyarországi közkölcsonök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig. In: Történelmi szemle, roč. 44, 2002, č. 1 – 2, s. 65 – 97. ISSN 0040-9634.
- VÁRHIDY, L.: A magyar vidéki városok háborús igazgatása. In: Városi szemle, roč. 8, 1915, s. 156 – 259.

Peter Chorvát

VEĽKÁ VOJNA V MALOM MESTE

BANSKÁ BYSTRICA V OBDOBÍ PRVEJ SVETOVEJ VOJNY (1914 – 1918)

Vydavateľ: Vojenský historický ústav, Krajná 27, 821 04 Bratislava

Jazykový redaktor: Mgr. Peter Chorvát, PhD.

Resumé: Mgr. Vladislav Kmec

Mgr. Klaudia Wittig

Fotografie: Literárny archív Slovenskej národnej knižnice Martin, Stredoslovenské múzeum v Banskej Bystrici, Vojenský ústrední archív – Vojenský historický archív Praha, zbierka autora.

Tlač:

Rok vydania: 2018

Prvé vydanie

ISBN 978-80-89523-48-1